



આ કાવ્યો

વસ્તુ પુરાણોમાંથી લીધું છે માટે આ કાવ્ય-
 મૌકિકોની સેરનું નામ 'પ્રાચીના' રાખેલું છે.
 'આશંકા' સિવાયનાં અહીં આપેલાં બધાં કાવ્યોનાં
 પ્રસંગો સામાન્ય કાવ્યરસજ્ઞને સુપરિચિત જણાશે,
 અને 'આશંકા'નું વસ્તુ એટલું બધું આપણી પ્રાચીન
 વાર્તાઓ જેવું છે, કે કહ્યા બેગું ક્યાંક સાંભળ્યું છે
 એવી આશંકા સહજ ઉત્પન્ન કરશે. તેમણે વસ્તુમાં
 જે સહેજ ઉમેરણ કરેલું છે, તે પણ મૂળપ્રાચીન વસ્તુ
 સાથે સાધો કે અંતર ન દેખાય એમ મળી
 જાય એવી રીતે કરેલું છે. પાત્રોના મુખમાં જે
 વાણી મૂકી છે તે, તે તે આત્રના સમક્ષ ઉપસ્થિત
 થયેલ તે તે પુરાણપ્રસંગને અભિવ્યક્તિને જ ઉદ્ભવેલી
 -ઉદ્ગારાયેલી છે. અને છતાં આ કાવ્યોની કવિતા
 નવીના છે—ઉમાશંકરની પોતાની છે. તેની હંદો-
 લંગીઓ આર્ષ હંદોરચનાને મળતી છે, છતાં ગુજ-
 રાતી હંદોવિકાસમાં નવીન છે—તેમની પોતાની
 છે. તેનો વાગવિભવ તેમનો પોતાનો છે. પાત્રોની
 ઉક્તિ પછવાડે રહેલી વૃત્તિઓ પણ તેમણે પોતે
 કલ્પેલી છે. સમગ્ર કાવ્યમાંથી વ્યક્ત થતી જીવન-
 દષ્ટિ તેમની પોતાની છે. અને એ દષ્ટિ જ તેમની
 ખરેખરી કાવ્યપ્રેરણા છે. પુરાણપ્રિય અને પ્રગતિ-
 પ્રિય બન્ને કાવ્યરસજ્ઞોના કૌતુકને સંતોષી આ
 કાવ્યો નવીન રસારવાદ કરાવશે.

માત્ર આપણામાં જ નહિ, પણ બધાં ઉત્તર
 સાહિત્યોના ઇતિહાસમાં, મોટા કવિઓ, પ્રાચીન
 વસ્તુ દ્વારા પોતાનું વિશેષ વક્તવ્ય પ્રગટ કરવામાં
 રાચતા આવ્યા છે. એમાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન,
 પુરાણ અને નવીન, બન્ને સાહિત્ય સાર્થક્ય મેળવે
 છે. પુરાણ અને નવીનના સંગમતીર્થે સનાતન પ્રગટ
 થાય છે, જેનું દર્શન એ જ કાવ્યનું મહાન પ્રયોજન છે.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

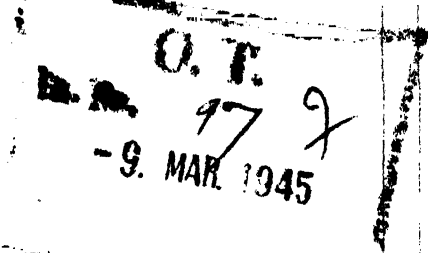
અનુક્રમિક ૨૪૮૭૩ કિંમત ૨-૮-૦

ગ્રંથનામ પ્રાચીન

વર્ગિક ૬-૧૪

પ્રાચીના

ઉમાશંકર જોષી



જે જે થતા પ્રામ ઉપાલવ ના ના
ગની રહો તે ન ગમાધિયાગ.

I
1945

258

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

પો. બો. ૭૩ અમદાવાદ

મુંબઈ પો. બો. ૯૭૮

કિ. ૨-૮-૦

પહેલી આવૃત્તિ • ૧૯૪૪

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ડૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૪૯૭૩
૬-૨

મુદ્રક • બચુભાઈ રાવત • કુમાર પ્રિન્ટરી ૧૪૫૪ રાયપુર • અમદાવાદ
પ્રકાશક • લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમ ગાંધી • ભારતી સાહિત્ય સંઘ
શ્રીમાળી સોસાયટી • અમદાવાદ

પ્રો. બલવન્તરાય ક. ઠાકોરને

‘નવા સંબંધોનો સમય રસબીનો પણ ગયો!’
—રહો કે જે તેમાં રસકણ અને સ્વદ્ય પણ જો!

અનુક્રમ

~

કર્ણ-કૃષ્ણ પૃ. ૧

૧૯મા દિવસનું પ્રભાત પૃ. ૧૩

ગાંધારી પૃ. ૨૫

બાલ રાહુલ પૃ. ૩૭

રતિ-મદન પૃ. ૪૯

આશંકા પૃ. ૬૧

કુબ્જા પૃ. ૭૩

પ્રિયવ્ર પૃ. ૮૯

કર્ણ-કૃષ્ણ

[વિષય: મહાભારતકાર કહે છે કે વિષ્ણુમાં નિષ્કળ નીવડ્યા પછી કૃષ્ણ પાછા ફરે છે ત્યારે જતાંજતાં કર્ણને વાત કરવા માટે પોતાના રથમાં બેસાડે છે. પછી કર્ણને એ કુંતીનો પુત્ર છે એ રહસ્ય કહે છે અને તેને પાંડવોના મોટા ભાઈનું સ્થાન લેવા સમજાવે છે. આમાં એ સમજાવટના વિવિધ પ્રકાર અજમાવે છે. પણ એ બધું છતાં ના પાડવા માટે કર્ણને પોતાનાં કારણો છે. માતાએ એનું બાળપણમાં જ ભારે અહિત કર્યું, દુર્યોધને પોતાને જીવનભર સન્માનપૂર્વક રાખ્યો, વગેરે... પણ કર્ણને ના પાડવાનું મુખ્ય કારણ તો આ કૃતિમાં એ નિરૂપ્યું છે કે પોતે કર્ણ મટી પાંડવ અને અને તેથી સૌ પોતાનું બહુમાન કરે એમાં ગૌરવ શું? પોતે કર્ણ રહે અને પોતાના જ પરાક્રમ વડે બધાના માનને પાત્ર અને એમાં જ શોભા. વળી, કર્ણ પોતાના વ્યક્તિત્વ માટે જ લડી રહ્યો છે એમ પણ નથી; એ સમગ્રિ (આખી જનતા) માટે લડી રહ્યો છે. દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં પોતાનું થયું હતું તેવું અપમાન ભવિષ્યમાં જીવનસુંદરીના સ્વયંવરમાં ફાઈનું થવા ન પામે, ત્યાં જન્મ નહિ પણ પૌરુષ જ જોવામાં આવે, એવી વસ્તુસ્થિતિ પ્રવર્તે એ માટે પોતે લડી રહ્યો છે... મહાભારતમાં કર્ણનું પાત્ર એના વીરત્વથી અને કરુણતાથી બહુ જ ધ્યાન ખેંચે એવું છે. એનું વીરત્વ એવું છે કે જો એ પાંડવોને જઈ ગળે તો એક વાર તો કદાચ કૌરવો લડાઈ કરવાનો વિચાર પણ માંડી વાળે. પણ પોતાની જાતને વફાદાર રહેવા, સામે નાશ બોલો છે એવી ચોક્કસ પ્રતીતિ છતાં, કર્ણ કૃષ્ણના પ્રલોભનને—પાંડવો સાથે ગળી, પાટની બની, ભવિષ્યમાં ભારતવર્ષના રાજ થવાની તકને—ઠોકરે મારે છે અને કૌરવોને અંમની કપરી વેળાએ વળગી રહે છે. એ એના જીવનની પરમ કરુણતા છે.]

કર્ણ : જીઓ હસે છે નભગોખ સૂર્ય,
 પાસેપાસે એકજલે ઝૂલતાં
 પ્રકુલ્લતાં કિંતુ ન જેહ સંગમાં
 અધન્ય એવાં પદ્મ-ને-પોયણાશાં
 જોઈ મુખો આપણુ બે તણાં અહીં.
 ઝાઝી વેળા વ્યોમમાંહે ન સોહે
 સાથેસાથે સૂર્ય ને સોમ, કૃષ્ણ,
 સોહે નહીં એક રથેય એવા
 પ્રવીર બે કૌરવપાંડવોના.
 અદૃશ્ય થાતા પુરકોટકાંગરા,
 ધ્રુવે જતા પંથપિપાસુ અશ્વ.
 આજ્ઞા કરો, કૃષ્ણ, ઉતારવા મને

ક્ષણેક થંભે રથ. દો અનુસા.
 બાઉ. પ્રતીક્ષા કરતા હશે ત્યાં
 કેં વર્ષોથી શૌર્યઉન્માદવ્યાકુળા
 સંશ્રામાથે જે ભુબ ખંજવાળતા
 આજે લાઘ્યે યુદ્ધનું પર્વ ધન્ય,
 પ્રસન્ન સૌ કૌરવ હસ્તિનાપુરે;
 અને કુરુબંગલ, રે સમગ્ર
 આર્યાવર્તે આણુ જેની યશસ્વી
 એવા મહારાજ—

૨૦

કૃષ્ણ :

—ની ધર્મરાજને

આજે ભલી રીતથી ભેટ છો થતી,
 ધર્મધ્વજાળા શિખિરે પાંડવોના.
 પાંડુપુત્રો આ દિશે ચક્ષુ માંડી
 પીતા હશે પંથદિગંતરેખાઃ
 ક્યારે આવે કૃષ્ણ વેગેથી, લાવે
 કાં યુદ્ધ કાં બંધુજનોની પ્રીતિ.
 પ્રીતિપ્રતીક્ષા પણ આજ એમની
 ભલે ક્ષણે બેવડી: યુદ્ધશ્રદ્ધા
 સંતોષાશે વિષ્ટિ હું હારતાં; ને
 બંધુપ્રીતિ પાંડુ પુનર્જીવ્યા સમી
 સૌ પામશે આજ પધારતાં ઘરે
 કારાગારે કૌરવોને પડેલ,
 ધનુર્ધરોમાં સહજે શિરોમણિ,
 શસ્ત્રે તેવો શાસ્ત્રમાં ચે પ્રવીણ
 કુન્તીજયો પાટવીપુત્ર કર્ણ.

૩૦

કર્ણ :

કુન્તીજયો ? તેર વર્ષોની વાત !
 અજ્ઞાન અન્યોન્યથી હસ્તિનાપુરે
 વસ્યાં અમે મા-શિશુ વર્ષ તેર !
 વર્ષે વર્ષે માસ તો ગારનાર,

૪૦

માસેમાસે ને દિનો ત્રીસત્રીસ,
 ને ત્રીસમાંથી દિન એકએક,
 મૂકે ઘડી ગણિતી તેની સાઠ.
 મળી ઘડી અર્ધઘડી ન માતને
 વાતસલ્યથી વંચિત બાલ કારણે !
 અપૂર્વ આશ્ચર્ય ન એ શું કૃષ્ણ ?
 એ ભારતે અદ્ભુત માપ ધર્મનું ?

કૃષ્ણ : બોલાવવી એ જનનીમુખે બે
 લજ્જાભરી શોકકથા વીતેલી,
 કુંતી ક્હેશે, તાત, તો, એ ય ક્હેશે
 સહોદરોના સુખકાજ હોંસે.

૫૦

કર્ણ : ના, કૃષ્ણ, મારે નથી ક્હેવરાવવી
 કલંકગાથા જનનીમુખેથી,
 કે શી રીતે ત્યાગ અભોક્ષ બાલનો
 કરી શિશુને વિધિઅંક સોંપ્યો.
 એ બાણું છું કેંક રહસ્ય, જ્યારથી
 પામ્યો છું હું આશિષ કુંતીનેત્રની
 મૂંગીમૂંગી તો ય હેતે હ્રંકાળી,
 અનલપ રિદ્ધિ મુજ અલપ આયુની.
 જ્યારે કૃપે દીન મુખે સુણ્યું મહા
 આર્ષાન મારું કપરું કિરીટીને
 અને કહ્યું: 'રાજવીપુત્ર સ્પર્ધા
 કરે ન જાણ્યા વિણ ગોત્ર અન્યનાં.
 આ કુંતી ને પાંડુ તણા સુપુત્ર
 ભોલો અહીં અર્જુન. બોલ, તાત,
 પિતાજનેતા તવ કોણકોણ ?'
 રે ત્યાં જ મહારાજ સુયોધને મને,
 તત્કાલ ચોળ અભિષેક, દીધું
 મહાર્ધ એવું પદ અંગરાજનું.
 ત્યાં સ્ત્રીવર્ગે એક સાધવી તણાં બે

૬૦

૭૦

નેત્રો દ્વારા ઊભરાતી અખંડ
 ન્યાળી'તી મેં દિવ્ય વાત્સલ્યધારા,
 માતી પરાણે મુજ સ્વલ્પ હેચે,
 દુઃખેસુખે જે સ્ફુરતી રહી કે।
 હૈયાખૂણેથી, મધુરું કરી જતી
 બધું ય તે, માન વિમાનના વા,
 કે દંશ ભૂંડા વળી હીન જન્મના.
 આજે ય આલંબન દિવ્ય એ મમ.
 વાંચી હતી એ દ્વયનેત્રવિસ્તરે
 માતા તણી મંગલ આશિષો મેં.
 મીઠી સ્મૃતિ જીવનની સુધન્ય એ,
 આચુરણે વીરડી સ્નેહભીની એ.
 પરંતુ, ધર્મજ્ઞ, પૃથામુખેથી
 'છે કર્ણ કૌન્તેય,' ન શબ્દ એવા
 આચાર્યને એ સમયે મળ્યા; મળ્યા
 હવે, હવે જ્યાં ડગલું ય પાછું
 ક્યાં દેલું તે ના રહ્યું સોચવાનું.

૮૦

કૃષ્ણ : સુણ્યું હશે, કર્ણ, કદી; ન જો સુણ્યું
 તો હું કહું: ત્યાં નિરખી તને, પ્રિય,
 શો કુંડળે ને કવચે સુહંત
 આઘ્વાન દેતો ભડ સવ્યસાચિને,—
 એ દશ્ય જોઈ-સહુ વીરસંઘ
 ઉલ્લાસ આશ્ચર્ય મહોં ડુબેલ.
 પરંતુ કુંતી હતી ના તટસ્થ
 એકેય પક્ષે; ઉભયે સુતેલા
 નિજેદરે, તે નિજ નેત્રથી હવે
 અન્યોન્યનો નાશ કરંત જોવા !
 ને માતથી એ કદિ જોયું જાય ?
 સહ્યો ન જાતાં સ્નેહઔથાર માતા
 મૂર્છા પામી ને ઢળી પૃથ્વીખોળે,

૯૦

૧૦૦

સુભાગ્ય કે જીવી ગર્ભ નિહાળવા
અંગાધિરાજા તુજને થયેલો
અને થતો ભારતરાજ આજ.

કર્ણ : વાણી પ્રેરો, કૃષ્ણ, ના ભાવપૂર્ણ
સંસારની ઘોર કઠોર વાતે.
સદ્યાં જવું જે વિધિદત્ત કાંઈ,
કાં ઊર્મિની અંજલિ વ્યર્થ પત્યરે ?

કૃષ્ણ : ના, ના, ન એવું વદ ધર્મવત્સલ.
તું કુંતીનો અંકુર આદિ ઉજ્જવલ.
કૌમાર્ય વેચી તુજને ખરીદ્યો,
ને લોકલક્ષ્મી તણ પેટ સંઘર્યો.
રે યૌવનશ્રીતણું પામી જ્યાં ફલ,
શકી ન એ સાચવી ભાગ્યદુર્બલ.
કલંકમાંથી બચવા—બચાવવા
તને ય સાથે—જગહાથ સોંપ્યો
અબોલ મોંઘો શિશુ પેટનો જણ્યો.
જાણી: ભલે જીવી કહીંક ઊછરે
અજ્ઞાત ખૂણે જગને; પ્રતાપ તે
ઓછો જ ઢાંક્યો કદિ ક્યાંય રૂહેશે ?
પૂછું, યશસ્વી, સ્મરતો તું ઘોર
અન્યાય જે કાંઈ તને થયેલ,
તો શી હશે કારમી આત્મવેદના
કુંતી તણી, છાતીથી બાળ ધાવતો
આડું કરી મોં હડસેલી દેતાં ?
કલ્પી દશા એ કદિ માતૃઉરની ?
જે માતના શોણિતપોષણે તું
જન્મ્યો, વહે જેહનું રક્ત તારી
નસેનસે આ ઘડીએ ય વેગથી;
જેની મૃદુમીઠી સુખાકૃતિની

૧૧૦

૧૨૦

તારે મુખે અંકનરેખ આછી;
 ને જેહના કોમલ પાદયુગ્મની
 શોભા વસી આ તવ પાદયુગ્મમાં.
 —એ પાદયુગ્મ ! સ્મરું છું, યુધિષ્ઠિરે
 કહેલું કેદિ વનવાસગોષ્ઠિમાં
 કે કેમ જોઈ ચરણો અરે તવ
 કુંતી તણાં બે ચરણો સમાન,
 શમી જતી ચિત્ત વિષે સ્ફુરંતી
 એ સૌમ્ય ને શાન્તમના મહાત્મની
 પ્રકોપ-ભ્રમિ ઊઠતી જ એવી,
 જ્યારે તપ્યા તેલ સમાં કુવાક્યો
 સુણાવતો'તો તું ભરી સભામહી
 અવસ્ર એકાકિની દ્રૌપદીને.

૧૩૦

૧૪૦

કર્ણ : હા ! દ્રૌપદી ! પંચપતિ વરેલી
 તથાપિ આયુધ્યની જે અનાથા !
 ન વાત છેડો, કિરીટીસખા, એ.
 સૌભાગ્ય એ પંચવિધ પ્રશસ્ય
 છો ભોગવે તે અભિજ્ઞતકન્યા.
 ઉખેળશે ના પડ ભૂતકાલનાં,
 સંકારશે અગ્નિ ન માનહાનિનો.
 વેગે જઈ સન્મુખ તેડી લાવો
 એ દ્રૌપદીજિત્ અભિજ્ઞત અર્જુન.
 યુદ્ધાંગણે કાલ જુએ ન કેણ
 કુળત કે કેણ વળી સુળત.

૧૫૦

કૃષ્ણ : એ ક્રોધ, એ ચિત્તનું કાલકૂટ,
 સંતોનું એ પેય પીયૂષ પુણ્ય,
 પી જા, પી જા, કર્ણ, એ દોષ પી જા !
 જણનારાંના, કર્ણ, બે દોષ પી જા !
 ન કુંતીના દોષની હોય શિક્ષા

કેા પુત્રને, પુત્રની વા વધૂને.
 ને એ વધૂ, વત્સ, ચડાવી આજ્ઞા
 કુંતી તણી મસ્તક, સેવતી સુખે
 કમેકમે પંચ પ્રતાપી ભર્તા,
 કમેકમે તેવી જ સેવશે સુખે
 એ પંચના અગ્રજ જ્યેષ્ઠ કર્ણને.

૧૬૦

કર્ણ : ના, કૃષ્ણ, ના, હોય ન એવી વાતો
 આજે હવે જીવનઅસ્તવેળા.
 આજે હવે પુત્રધરે ય પારણાં.
 એ પુત્રપૌત્રે વળી પત્નીહૈયે
 ગૂંથાઈગૂંથાઈ ગયું જ એવું
 આ હૈયું કે ભિતરડી તહીંથી
 ન ખેંચવાનું રહ્યું શક્ય હાવાં.
 ને શક્ય એ હોય તથાપિ શોભે
 ધર્મિષ્ઠને આપણને શું એવું ? !
 અને થશે હાનિ ન માતને તો.
 કુંતી તણા પ્રૌઢપ્રતાપી પુત્રો
 તે પાંચના પાંચ રહો સુરક્ષિત,
 મારે લીધે, અર્જુન મૃત્યુ પામતાં,
 મારે મર્યે, અર્જુનને લીધે વા.
 પરંતુ હે પાંડવસારથિ, કદી
 એકી સાથે દ્રૌપદીને ન શોભે
 ભર્તાસ્થાને કર્ણ ને—ને કિરીટી.
 જાઓ, લાવો, કૃષ્ણ, શ્વેતાશ્વશોભિતે
 રથે વિરાજંત રણે ધનંજય.
 હવે અમે જો ચડીએ ન યુદ્ધે,
 વીરત્વ તે અર્જુનનું ય લાજે,
 લાજે વળી પૌરુષ અંગરાજનું.
 આજે હવે, બે વિધિના ધનુષ્યશ્રી
 છૂટી ચૂકેલાં શરશા અમે બે

૧૭૦

૧૮૦

યુદ્ધેઽસુ કર્ણોર્જન. કોણ બાણ
વીધે બીજાને રહ્યું એ જ દેખવું.
છો વિશ્વ ન્યાળે રણ કર્ણપાર્થનું.

૧૯૦

કૃષ્ણ : અહો ! જનોની ચિર યુદ્ધશ્રદ્ધા !

કર્ણ : ને હે મહાત્મન ! વિનતિ . . .

કૃષ્ણ : તને છે

મારે ય છેલ્લી કરવાની, કર્ણ.
શું ધારતો ભીષ્મ વિષે, મહારથી ?

કર્ણ : મહારથી ! એ ઉપહાસશબ્દ
ઉચ્ચારિયો, કૃષ્ણ, તમે સુભડવા
મને કરેલાં અપમાન ભીષ્મે
જીભી થઈ જાય શિખા પ્રરોષે
એવાં તહીં ઘોષયાત્રા પ્રસંગે,
વિરાટઝાંપે, વળી અન્ય કૈંક
યુદ્ધાંગણે ?—ને હું મહારથી થઈ
સાંખી રહ્યો મૂઢ વિમાનના બધી ?

૨૦૦

કૃષ્ણ : ને એ જ સેનાધિપતિ થશે ને
ગાંગેય સૌ કૌરવના રણાંગણે ?

કર્ણ : હા. એ જ સેનાધિપતિ થશે.

કૃષ્ણ : ને

નીચું કરીને મુખ આ મહારથી
ગાંગેય નીચે રહી યુદ્ધ માણશે !

કર્ણ : ઘટે નહીં, હે યદુવીર, ખોલવા
મળો રુઝયા-અર્ધરુઝયા બીજાના.
જાણો છતાં જીલ ઉઘાડવા કાં
મથો તમે કર્ણની જન્મર્મીઠી ?
એ તુચ્છકારો, અપમાન કારમાં,

૨૧૦

કોઠે મને એ સહુ છે પડી ગયાં.
 ગાંગેય ખીજે ક્યમ આમ આકળા
 મારી પરે, કૃષ્ણથી છે અનલસ્યું તે ?
 એ શૌર્યના ઘોઘ સમાન ભીષ્મને
 વીરત્વ તો મારું ઘણું ગમે છે,
 એ ક્ષાત્રના રક્ષકને પરંતુ
 કુજન્મ મારો કપરો કંઠે છે.
 હું કૌરવોમાં રહી કૌરવોની
 ગાંગેયથી યે કરું ઝાઝી રક્ષા,
 છે એ જ પ્રત્યુત્તર ભીષ્મયોગ્ય,
 અને ન કે આજ બનું હું પાંડવ.
 તો તો અરે કર્ણ મટે અને રહે
 કેા પ્રેત, જેને બહુમાનથી કહે
 એ એ જ ગાંગેય ઉમંગલેર:
 ‘તખ્યાં કરો પૌરુષ તારું, પાંડવ !’
 એ પ્રીતિની અંજલિ પાંડુને જશે,
 ન કર્ણને તો લવલેશ, કૃષ્ણ.
 હું કર્ણ, હું કર્ણ, ન પાંડુપુત્ર,
 સ્વીકારવું પહેલું ઘટે જ એહ.
 સ્થાપીશ વ્યક્તિત્વની વીરતા હું
 સુજન્મના પૈતૃક લાભ માથે.

૨૨૦

૨૩૦

કૃષ્ણ : નિઃશબ્દ છું, કર્ણ, હું જોઈ ભારતે
 ગુંથાયલી જાળ કરાળ કાળની,
 ને મધ્યમાં દેખી તને ક્ષાયા;
 પ્રયોજતો પૌરુષ મૃત્યુઘેરું
 એકાકી શો તું અસહાય થૈને !
 તને ન ચિંતા, બધી કાળજાળ
 થશે ઘડીમાં ક્યમ છિન્નભિન્ન.
 તું વ્યક્તિ આડે ન જીએ સમષ્ટિને.

૨૪૦

કર્ણ : વર્ષો લગી એ કરી ધર્મચિંતા,

ને વેઠી કે વર્ષ સુધી અનિદ્રા.
 હું પૂછું: સૌ પાંડવ યુદ્ધસર્જ
 ઊભા, કહો તે શિદ્ધ? બોલશે તમે:
 'જે ન્યાયનો તે અધિકાર પામવા,'
 જે ન્યાયનો કારણ 'જન્મસિદ્ધ'.
 તો કૃષ્ણ, હું ચે મુજ જન્મસિદ્ધ
 મથી રહ્યો છું અધિકાર પામવા:
 કે હીનજન્મે નવ હીન માનવ,
 કે હીનકર્મે કરી હીન માનવ.
 લડી રહ્યો હું ય સમષ્ટિ કાજ.
 સમષ્ટિમાં જે સહુ જન્મહીણાં
 જીવે, વળી ભાવિ વિષે ય જીવશે,
 એ સર્વનાં જન્મફલંક કેરો
 અન્યાય ધોવા મથું છું સ્વરક્તથી.
 મારે ય હૈયે હિત છે સમષ્ટિનું.
 સ્વયંવરે જીવનસુંદરીના
 જોવાય ના જન્મ, પરંતુ પૌરુષ,
 —એ સ્થાપવા જીવું છું ને મરીશ.
 સમષ્ટિના સત્યનું હું ય રક્ષિ.
 મનુષ્ય જે જન્મથકી દુભાયાં
 તેનું રચું ઉજ્જવલ ભાવિ આજ હું.

૨૫૦

૨૬૦

કૃષ્ણ : અંધારી આવે મુજ આંખ આડે
 એ ભાવિ સામી દગ માંડતાંમાં.
 ધર્મરા, છો જે તુજને રુચ્યું

કર્ણ : જતાં જતાં

કાને ધરો જે કહું આટલુંક:
 ન લેશ આની કદિ થાય જાણ
 સ્વપ્ને ય તે પાટવી ધર્મરાજને.
 સ્વીકારશે એ, નહિ તો, ન ધર્મવિત્

૨૭૦

ક્ષણાર્ધ માટે પણ રાજ્ય રાજ.
 ને આપશે જો મુજને, ગણી વડો,
 રાખીશ હું એક ઘડી ન રાજ્ય
 સોંપ્યા વિના કૌરવરાજવીને,
 મૈત્રીપ્રભાવે જીવું છું હું જેના.
 થશે ન એ શોભતું, ધર્મખંધુ.
 ભલે થતા રાજવી ધર્મરાજ,
 છે કૃષ્ણ જેને સચિવ પ્રબુદ્ધ
 ને સવ્યસાચી સમ યુદ્ધવીર.

૨૮૦

કૃષ્ણ : તો ઠીક ત્યારે ફરી યુદ્ધલોમે !

કર્ણ : હા. યુદ્ધલોમે ફરી, પાર્થસારથિ,
 મળીશું પ્રેમે.

કૃષ્ણ : પ્રિય, ત્યાં રણાંગણે
 ન ચાલશે ઘૂતસભાનું ફંડ,
 પાસાની આડાઅવળી ભૂંડી કળા,
 પ્રત્યુત્તરો જ્યાં શરથી શરોના.

કર્ણ : એ ભીતિ ના દંડની હોય કર્ણને.
 એ ભીતિ? કે જીવનદહાણુ ભવ્ય ?
 જેમાં કલંકો અપજન્મનાં બધાં
 ધોવાઈ રહોશે થઈ ક્રીતશુભ;
 ને જે લીધે આખર કોક દિ તો
 કુજન્મનો અંતર કોરનારો
 કાંટો કઠારો શુચિ મૃત્યુસોયથી.
 કલંક વેઠ્યું અપજન્મનું ભલે,
 કલંક ફેડેશે અપમૃત્યુનું ન કો.

૨૯૦

કૃષ્ણ : સુખાહુ, થંભ્યો રથ. . . ઇન્દ્રપ્રસ્થે
 છે કુંતીને એક જ પુત્ર, જોજો
 રહે ન એ વંચિત માતૃભક્તિથી.

કર્ણ :

લોા ઊતરે. . . . ચક્ષુથી ઊભરાતું
આ અશ્રુ તે અંજલિ માતૃભક્તિની.
હવે નહીં જન્મ, ન જોવું જીવન,
હવે રહ્યું જ્યાં ધ્રુવ મૃત્યુ એક. . . .
જાઉં હવે. . . . કૃષ્ણ, જુઓ જુઓ તો
ધરી થકી ચક્ર પડી જુદાં, સરે
જુદે જુદે માર્ગે અને વિભિન્ન
અપંગ ઊભે રથ થંભી જેમ,
એવો સર્વે આપણુ ભિન્ન માર્ગે
થંભી ઊભો ભારતનો મહારથ
શેા ખોટકાઈ અહીં કારમો ! .. અરે !
થયા અદૃશ્યે તહીં કૃષ્ણ ક્યારના
દ્રુમો પૂઠે. ને જગ જોઈને આ
હસી રહ્યો અંબરગોખ સૂર્ય.

૩૦૦

૩૧૦

૧૯મા દિવસનું પ્રભાત

[વિષય: ૧૮ દિવસ મહાભારતનું યુદ્ધ ચાલ્યું. સાંજે દુર્યોધન પડ્યો. પાંડવોનો વિજય થયો. પણ ૧૯મા દિવસનું પ્રભાત કેવુંકે જિજ્ઞંસુ ?

અંતઃકર્ષે દુર્યોધને અશ્વત્થામાને સેનાપતિ નીમ્યો હતો. મરતા રાત્ર પાસે એણે પાંડવો પર વેર લેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. રાતે તે પાંડવોના શિબિરે જાય છે. ખારણા આગળ, જે કોઈ ભાગવા કરે તેને પૂરા કરવા, કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્માને ઊઘાડી તલવારે ઊભા રાખી, પોતે અંદર ધૂસે છે. પોતાના પિતા દ્રોણને મારનાર, દ્રોણના આલશત્રુ દુપદ્ધના પુત્ર અને પાંડવોના સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો પહેલાં તો મૂઠ મારથી વધ કરે છે અને પછી આખી સેનાનો સંહાર કરે છે. તેમાં દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો પણ મરાય છે. ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો સારથિ એક જીવતો નાસી છૂટે છે તે નદી-તીરે કૃષ્ણ પાંડવોને મંગલાર્થે લઈ ગયેલા ત્યાં જઈ બધા સમાચાર આપે છે. યુધિષ્ઠિર આદિ રણક્ષેત્ર ઉપર આવી ૧૮ દિવસની કમાણી જુએ છે. ત્યાં નગરમાંથી વૃદ્ધ અંધરાજ ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી, કુંતી અને સારો યે સ્ત્રીસમુદાય મૃતવીરોને વિદાય આપવા આવી પહોંચે છે. બધાં મળે છે તેમાં ગાંધારી અને દ્રૌપદીનું મળવું વિષ્ટ છે. બંને પુત્ર વગરનાં બન્યાં છે. ગાંધારી કહે છે: યથૈવાહં તથૈવ ત્વં કૌ વામાશ્વાસચિચ્ચતિ ।—જેવી હું થઈ છું તેવી તું થઈ છે, આપણુ બેને કાણુ આશ્વાસન આપી શકશે ? મહાભારતકારે બલે મૌન સેવ્યું, પણ ત્રીજી પણ એક નારી ત્યાં હાજર હતી જેનો પણ પેટનો જળ્યો રણમાં હણાયો છે અને એનાથી તો પ્રગટ રીતે પેલાં બેની પેઠે પોતાનો શોક રડી શકાય એમ પણ નથી.

આખી કથા આ રીતે મૂકી છે: સૂત (સારથિ) યુધિષ્ઠિરને શિબિરે લઈ આવતાં રાતની વીગતવાર વાત કરે છે. રથ શિબિરમાં પ્રવેશતાં ક્રમેક્રમે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વગેરેનાં શબો દેખાય છે. અંતે મૃત દ્રૌપદીપુત્રો આગળ આવી રથ થંભે છે. યુધિષ્ઠિર નકુલને મોકલી દ્રૌપદીને બોલાવી મંગાવે છે. દ્રૌપદી બધા પાંડવોને બરોબર સંભળાવે છે. કૃષ્ણને તો અંટલે સુધી કહે છે કે તેમની ઇચ્છા સુભદ્રાપુત્ર અભિ-મન્યુના બાળકને ગાદીએ બેઠેલો જોવાની છે. ત્યાં નગરમાંથી સૌ આવે છે. બધાં પરસ્પર મળે છે ત્યારે ભીમ ધૃતરાષ્ટ્રના રોષનો ભોગ ન બને એ માટે એમના બાહુપારામાં કૃષ્ણ ભીમની લોહાની મૂર્તિ સેરવી દે છે. બીજો ભય સતી ગાંધારીના શાપનો હતો. યુધિષ્ઠિરની ક્ષમાચાચના પણ એમનો રોષ શમાવવા પૂરતી નથી. પણ ત્યાં તે દીર્ઘદર્શિની સતીની દષ્ટિ દ્રૌપદીનાં કંકણ પર ઠરતાં તે કાંધને વાળી લે છે. અને સૌને—ખાસ તો દ્રૌપદીને—આશ્વાસન આપે છે. દ્રૌપદીગાંધારીની મૂર્છા અને કુંતીનાં મૂંગાં આંસુ આગળ દ્રશ્ય પૂરું થાય છે.]

સૂત : અંધારનો અલકપુંજ સમારતી જે,
 ટીકી રહી ગહન તારકકોટિથી જે,
 સંહારધોર વિરમી નભ કાલરાત્રિ,

એકાકિની નિયતિપ્રેરિત દીન યાત્રી.

યુધિષ્ઠિર : ના, ના, કોઈ સત્ત્વ જીવંત છે ના !
આ સૂન્યત્વે ચેતના સંભવે ના.
સ્મશાનશે યોગમ શાન્ત દેશ,
કહી ન ઊઠે શબ્દસંચાર લેશ.
નિઃશ્વાસ આ, સારથિ, ક્યાં સુષુપ્તો ?
તારે મારે કે ધરાન્તરૂથી આવ્યો ?
સમુદ્રશું મંદ્રમહોર્મિયંચલ,
બને કદી, સૈન્ય રહે સુનિશ્ચલ ?
જો, જો, આજે યુદ્ધ પૂરા અઢાર
દિનો લડી, દુર્ગમ પામી પાર
સંગ્રામનો, દીર્ઘ સુષુપ્તિ તો નથી
વિશ્રંભથી સેવી રહ્યા મહારથી ?

૧૦

સૂત : સુષુપ્તિ સૌ આજ અનંત માણુતા,
વિશ્રાન્તિવિક્ષેપ ન આજ જાણુતા.
વિશ્રમ્બ હૈયે શયને ઢળેલ જે,
તે મૃત્યુને વીર ઢળ્યા ગુહાશયે.
નિશાતમિત્રો ન શક્યો હું સાંખી,
લેશે પ્રકાશે કયમ તેની આંખી ?

૨૦

યુધિષ્ઠિર : ઢીલી મૂકી રાશ ને પ્રેર વાજ;
સૈન્યધ્વજોની હજી ફર રાજ.
જેઉ પોઢ્યા પાંડુપાંચાલવીર
શા કૌરવો સાથ બની અધીર !

સૂત : આ દ્વાર આવ્યું શિળિરાગ્રનું, નૃપ !
ઊભા અહીં તે કૃતવર્મા અને કૃપ,
વિસારીને ગૌરવ મંદ નિષ્કૃપ,
કૃતાન્તજિહ્વાશી કરે ધરી અસિ.
તે દૈન્ય જોઈ હતી રાત્રિયે હસી,
ઉઠકા ઝરી આશય જોઈ દુષ્ટ.

૩૦

ઊઠયો સફળો હું નિહાળું-ધૃષ્ટ
 પ્રવેશી ત્યાં તો શિખિરે ધુમી રહ્યો
 આચાર્યપુત્ર, ક્ષણમાં પુગી ગયો
 સેનાપતિના શયને; ઉઠાડી
 પદપ્રહારે, ક્ષિતિપૃષ્ઠ પાડી,
 ‘આચાર્યઘાતી, કળ આખ !’ ગર્જતો,
 મુષ્ટિપ્રપાતે ઘુંટણોથી મર્દતો,
 કરે નખાગ્રે કરી કંઠશોષ
 અશ્વાત્થામા વૈરમૂર્તિ સરોષ,
 ન મૃત્યુ વીરોચિત શસ્ત્રઘાતે
 દે હુર્મના; હે નૃપ, અંત્ય રાતે
 તારી તમોને ડુળિયા સ્વયં જે,
 પાંચાલોના સ્વામી આ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તે.

૪૦

યુધિષ્ઠિર : આચાર્ય જે દારુણ શસ્ત્રચક્ષુનો,
 આશારક્ષિત પાંડવો દુઃખમગ્નનો,
 યુદ્ધે જેનું ચિત્ત હૃદાન્ત શાન્ત,
 અમોઘ જે કૌરવનો કૃતાન્ત,
 વર્ષાવી શસ્ત્રાશ્વઘાતોની ધારા
 જેણે. તેને પાશવી માર ? સારા
 જે સાત અક્ષૌહિણી સૈન્યનો ધણી,
 તેને અંતે ખોટ તે શસ્ત્રઘાતની !
 દીધો, વિધિ, તે જય એક હસ્તથી,
 લીધો જયાનંદ જ ચોરી અન્યથી.
 હે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, પ્રળળ પ્રતાપી,
 સેના અમારી જયશૃંગ સ્થાપી,
 પોતે પોઢયા સોડ તાણી તથૈવ,
 સેનાની તે કૌરવોના યથૈવ.
 સમાન પદલાં વિધિની તુલાનાં,
 જયાજયો તે મનનાં જ ખડાનાં.

૫૦

૬૦

સૂત : હવે ન ચાલે રથ, શસ્ત્રશીર્ણુ

શવો-શવાંશો થકી પંથ કીર્ણું.

યુધિષ્ઠિર : ચલાવ, જો ! જોઉં જ મોહઆંધળી
શી ન્યાય્યશિક્ષા ગુરુપુત્રથી મળી.

સૂત : જે રાત્રિઅંધારપટે લપાઈ
ચૌર્યે પ્રવેશ્યો શિબિરે છુપાઈ,
પ્રસુમ તે સૌ સુભટો પરે હા
તૂટી પડ્યો; નાદ બિઠ્યો : ‘અરે !...હા !...
શું ?..કોણ ?..ક્યાં ?..શો ઉતપાત આ તે ?’ ૭૦
—પ્રચંડ કોલાહલ ઘોર રાતે,
તેમાં સુનિર્બાધ સશસ્ત્ર ધૂમી
વીણી વીણી વીર માર્યા જ, ઝૂમી
જેવો અરણ્યે કઠિયારો કરાળ
છેદે મહાવૃક્ષની ડાળ ડાળ,
એ રીત પાંચાલલક્ષ્મી વિનાશી,
શવો તણો આ સહુ કીધ રાશિ
જેણે, તેનાં કૃત્યને ન્યાય્ય, ધીર,
કહે જગે કોણ વિના યુધિષ્ઠિર ?

યુધિષ્ઠિર : આચાર્યનું તર્પણ ઘોર દ્રૌણિએ ૮૦
કીધું મહાધર્મો રુધિરાંજલિએ !
સેનાનીની સાથ સેના વિનાશી !
સોહાવે સૌ વીરશય્યા વિલાસી.
રહ્યા અમે પાંડવ પાંચ અક્ષત,
જે મંગલાર્થે રજની સુરક્ષિત
વસ્યા નદીને તટ કૃષ્ણ સાથ;
રહ્યા જ જેવા વિધવા અનાથ
સહસ્રનાં અશ્રુ અજસ્રધાર.
શ્રીકૃષ્ણશા તે અમ કર્ણધાર,
નોકા તો એ ઘોર ઝંઝા વટાવી, ૯૦
ડૂળી અંતે છીછરે નીર આવી.

જીવ્યા જોવા દૈવની આંખ રૂઠી,
 આયુષ્યમાં આખર ખાલી મૂઠી.
 જીવ્યા ? ના. જો, સારથિ, ખેંચ સૂત્ર !
 આ સુમ ભીમાર્જુન માદ્રિપુત્ર.

સૂત : (રે રાજઆજ્ઞા કયમ ફૂર માનું ?)
 ચાલો, ઘણું છે હજી દેખવાનું.
 રાજન, જીઓ, પાછળ કૃષ્ણ સાથે
 ચારે ય બંધુ; શું ભૂલી ગયા તે ?

યુધિષ્ઠિર : જો, જો, પછે સુમ સ્વયં યુધિષ્ઠિર,
 ચારે લઈને નિજ સાથ વીર.
 થંભાવ અશ્વો ક્ષણ, ધન્ય દૃશ્ય
 એ પી લઉં લોચનથી. અધૃષ્ય
 અરે ! અરે ! સારથિ, પંચ આ તો
 પાંચાલીના પુત્ર સૂતા સુજાતો.
 એ કેમ જોઈ શકશે જ સાધ્વી,
 થઈ વિવત્સા જ્યમ ગાય માધ્વી.
 વિવત્સ ને બાંધવવર્ગહીના,
 ઊભી રૂઢેશે દ્રૌપદી કેમ દીના ?
 જા તો અરે ઓ નકુલ, ત્વરાથી
 લૈ આવ આંહીં સતી હોય ત્યાંથી.
 હુઃખો મહીં તે રહી માનમંડના,
 ને પુત્ર ખોયા સુખવેળ પંડના ! !
 પ્રસુમ તે, સૂત ! હણ્યા જણાય,
 બને નહિ દ્રૌણિ જીવંત જાય.

૧૦૦

૧૧૦

સૂત : સુણી તહીં માતુલને હણાયા,
 પાંચે ય તે દ્રૌપદીપુત્ર ધાયા.
 વર્ષા શરોની વરસાવી વીર
 ઘેરી લિયે દ્રૌણિ ક્ષણેક ધીર.
 પાંચે ય આ પાંડવ—ખડ્ગલક્ષ્ય

૧૨૦

જોઈ નિશાસાહસનું સુલક્ષ્ય,
 કૂંકાડતો દ્રૌણિ સખડ્ગ શો ધસ્યો,
 પાંચે ય ઝાલી કર મસ્તકો હસ્યો.
 તેજે લહ્યું ત્યાં અસિકંપનોનાઃ
 ‘રે દ્રૌપદેયો જ, પૃથાસુતો ના !’

યુધિષ્ઠિર : જાણું જ આચાર્યસુતે હણ્યા તે
 કૌન્તેય લેખી સુત અંધરાતે;
 સ્પર્શે નહીં વીર કુમારને એ.

સૂત : ક્ષમા, મહારાજ ! નૃશંસને યે
 ઘટે પ્રશંસા ? હૃદયે અમેય
 વૈરાગ્નિથી જે, સમરે અજેય
 સૂતા હણે દ્રૌપદદ્રૌપદેય,
 સાંખી શકે જે દ્રુપદદ્રુમે ના
 એકે કુંજો અંકુર, ગાન તેનાં
 ભલે કરે પાંડવરાજ; જેના
 રહ્યાસહ્યા હસ્તિતુરંગ, સેના
 અશેષ, દ્રૌણિ હણતો નિશીથે
 અંધારમાં (પાંડુ સુતોની પીઠે)
 ધૂમી રહ્યો તે શિખિરે બહોળે,
 મોટી છોળે મત્ત માર્તંગ હોળે
 ઊંડો ધરો સ્વચ્છ યથા યથેચ્છ,
 ગેંડો ધૂમે ઘોર કાન્તાર સ્વેચ્છ,
 ઝંઝા ઝઝૂમે શઢઝૂંડમાં યથા,
 દ્રૌણાયનિ તે શિખિરાંગણે તથા.
 ડાળે કરે તો શતચંદ્ર ચર્મ,
 ને દક્ષિણે ખડ્ગ જ કૂરકર્મ.
 તે હસ્તની મુષ્ટિથી મૂઠ ખડ્ગની
 સંસ્લિષ્ટ એકાંગ સમી રહી બની.
 પ્રલંબ એ બાહુ અંહો કરાલ,
 સાક્ષાત જાણે વિચરંત કાલ.

૧૩૦

૧૪૦

૧૫૦

આરક્ત રકતે અસિધાર સ્પંદતી
 ને શ્વેત વહ્નિશિખરી પ્રકંપતી.
 આકર્ષણે ના લહી આત્મઘાત,
 જ્યોતે કરે વીર પતંગપાત.
 વીતી ન વીતી મધરાત ત્યાં તો,
 નિઃશબ્દ ડૂમો શિખરે છવાતો.
 જોતી હતી જે વિયતેથી સસ્મિતા,
 કાલી કરાલી શતપાશહસ્તા,
 રક્તાંચલા ધૂસરવ્યસ્તહારા.
 જે પાદરેણુદ્વિગુણાધિકારા,
 વીરક્ષયે વિસ્ફુરતી વિભાવરી,
 તે મૌનભારે ઉઠી કંપી બાવરી.
 -હું એક છૂટ્યો કૃપમાર્ગ ત્યાગી
 સંહારવાર્તા કથવા અભાગી.

૧૬૦

યુધિષ્ઠિર : જો, જો, રજોટી, ઉડતી નહીતટે;
 સતી પધારે, અવ શું કર્યું ઘટે ?
 જે કાલ તો કૌરવકાલરાત્રિ,
 તે આજ શૂન્યે પથ રંક યાત્રી.

સૂત : કંપે કેવી મૃદુલ કદલી સંચરે જ્યાં સમીર,
 ધૂળ ભેળે જલકમલિની હસ્તીને જોઈ નીર,
 ઉદ્ધાપાતે કમકમી રહે રાત્રિ નિઃસ્તબ્ધતારા,
 કંપે તેવી દૃપદતનયા, ને ઝરે અશ્રુધારા.

૧૭૦

દ્રૌપદી : આ પાંચ પુત્રો : સુતસોમ, નાકુલિ,
 શતાનીક, શ્રુતકર્મા, સુકીર્તિ ? !
 આ તે, જેના તાત હત્યા જ સુદ્ધ ? !
 ને સેનાની બંધુ - હા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન !

યુધિષ્ઠિર : સતી સમાશ્વાસન અંતરે ધરો !
 સંમોહ પામી અહીં જોઈ શો કરો ?

રે લૂંટાઈ જેની આયુષ્યતૃષ્ણા,
 મૂર્છા પામી, કૃષ્ણ, આ હીન કૃષ્ણા.
 અહો મહા ઉદમ યુદ્ધનો આ,
 અંતે જેને જીવવું માત્ર રેવા !
 જીત્યા જેઓ, તે જ અંતે જિતાયા,
 જીત્યા તેઓ, યુદ્ધમાં જે જિતાયા;
 જીવ્યા જેઓ, તે જ કલેશે મરાયા,
 જીવ્યા તે, જે ધર્મયુદ્ધે મરાયા,
 ઊઠો અરે ! દેવિ, કરો ન વાર,
 જે જે રહ્યો તે સહધર્મચાર
 પૂરો કરો !

૧૮૦

દ્રૌપદી :

રે નૃપ, સાથ મારી
 સિંહાસને બેસી, જશે વિસારી
 રહેજે તમે તો મૃત પુત્ર પંચ,
 દૂળી જશે રાજ્ય તણે પ્રપંચ.
 હું માત્ર નારી, વળી તે ય માતા,
 મારા રુઝાશે ક્યમ ઘાવ તાતા ?
 હું નારી ને બેન બની વળી જે,
 શોધીશ બ્રાતા મુજ ક્યાં જ બીજે ?
 છેદાઈ દેખો મમ બેય પંખ,
 ભૂલીશ હું કેમ અસહ્ય ડંખ ?
 થયા, મહારાજ, તમે વિજેતા,
 શો જોઈએ તો પછી સૈન્યનેતા ?
 ધરી હીધો મૃત્યુમુખે અગાધ !
 ગાંડીવધન્વા, સરકયા અગાધ
 જે કર્ણુણાણ્ણીની ચુકાવી કક્ષા,
 તે પાંચાલોની ન થૈ તુંથી રક્ષા ? !
 ઉદંડ થૈ તે દિન જયેષ્ઠની તો
 ગાંડીવના નિંદકની કરી તે
 વિમાનના ઊતરી આજ સર્વને

૧૯૦

૨૦૦

શિરે ! ભલે ધાર તું શાઙ્ગગર્વને.
 ને વંચિતા પૂછું હું વાસુદેવ,
 કે 'પામશે રાજ્ય અવશ્યમેવ
 તે દ્રૌપદેયો - કયમ એહ સાંખવું ?
 પાર્થોનું સિંહાસન ઘેર રાખવું !
 સૌભદ્રેય સ્થાપવો.' — એ જ ઇષ્ટ
 ગણ્યું તમે ? ને અવ ન'વશિષ્ટ
 કુમાર એકે મુજ ! ભીમ, હે બલી,
 તારા ભણી ફેરવું છું વળી વળી
 આપત્તિકાલે મુખ. છે સમાર્થાં
 ભુજાળળે તેં અપમાન મારાં.
 તે દુષ્ટ દ્રૌણાયનિને હણીને,
 છેદી લઈ મસ્તકના મણીને,
 શોભાવ રાજ તાણું શીર્ષ જેમ
 સચંદ્ર શોભે શિવભાલ તેમ.
 ન વૈરનિર્યાતનના વિના, તે
 પાંચાલોની પુત્રી હો આજ રાતે !

૨૧૦

૨૨૦

ભીમ : આજ્ઞા સતીની.

કૃષ્ણ : નૃપ ભીમ વારો,
 સૌ અર્જુને સિદ્ધ કર્યું જ ધારો
 ઘડીકમાં; છો સતીને રિઝાવે.
 જુઓ પછે મંડળી કેાક આવે.

સૂત : પૂર્વે જેને અનિલ અડતાં પૂર્ણ સંકોચ ધારે,
 નેજે વ્રીડા સખિનિકટમાં યે મુખાળજે વધારે,
 આજે તે સૌ પુરરમણિઓ આકુળી એકવસ્ત્રા
 શોકાક્રોશે ગગન ભરતી આવતી દૈવત્રસ્તા.
 અગ્રે કુંતી; સ્પૃશતી કરથી સ્કંધ, ગાંધારી આવે;
 તેને સ્કંધે નૃપતિ કર દૈ અંધ દોરાય ભાવે.
 સંધ્યાસ્કંધે રજનિ કર દૈ જેમ પામે પ્રચાર,

૨૩૦

ને સ્કંધે દૈ કર રજનિને આવતો અંધકાર.

કૃષ્ણ : જોઈ રહ્યા શું ? પ્રણમો પ્રણુદ
પિતા પધાર્યા ધૃતરાષ્ટ્ર વૃદ્ધ.

સૂત : આલિંગે સૌ પ્રણુતિ કરતા વીરને વૃદ્ધરાજ,
ભીમસ્થાને જરઠભુજમાં લોહની મૂર્તિ ત્યાં જ ૨૪૦
મૂકી કૃષ્ણે, કચડી ક્ષણમાં દે સુતસ્નેહી તાત,
કૂટી આઠ્યું રુધિર વદને.-કુલ્લ શું પારિજાત !

કુંતી : હજી રહ્યા બાલક છેક, તાત,
પુણ્યાળુ પૂજે તમ જ્યેષ્ઠ માત.

ગાંધારી : ક્યાં તે રાજ, જેની છું પ્રેમ્ય હું બની ?

યુધિષ્ઠિર : રાજ નથી, છું રજ રાજપાદની.
સ્વીકારશે ક્ષુદ્રની, માત, વંદના ?
રાખી નથી મેં અપરાધમાં મણા !
શું સૂઝયું છે રાજ્યનો રાખી લોભ,
મેં વણસાડ્યું વૃદ્ધ માતાનું મોત ? ૨૫૦

સૂત : ગાંધારીના ચરણનખને રાજનેત્રો ભિંબાવે,
જોઈ ચારે સુભટ નિજને કૃષ્ણ પૂઠે છુપાવે.
કુંતી જૂએ દુપદતનયાકંકણે; દીર્ઘ દષ્ટિ
ગાંધારીની વળતી તહીં ને વર્ષતી સ્નેહવૃષ્ટિ.

ગાંધારી : રે આયુષ્મન ! ઊઠ સંભાળ ભાર,
રહુંસહું ધર્મ વડે ઉગાર.

સૂત : પાંચે ભાઈ કુશળ લગતા કુંતીપાચે સુભત,
આહું રાખી વદન છુપવે હર્ષનાં અશ્રુ માત.
એક પ્રશ્ન : 'પ્રિય, તું કુશલી ?' માદ્રિના પુત્રને જ !
આલ્યા દ્રૌણિ પ્રતિ સુભટ તે માતનું પામી હેજ. ૨૬૦

દ્રૌપદી : ક્યાં છે તમારા સુત ? માત, જોવા ?
સૌભદ્ર તે સાંભરતો મટયો વા ?

કે વર્યસ્વી વીસયો તે ઘટોત્કચ ?
 કે પાંચ આ, જે મુજ દેહની ત્વચ ?
 પુત્રો જણાતા નથી કેમ કોઈ ?
 ભૂલી ગયાં તે નિજ પાંચ જોઈ ?

કુંતી : ભૂલી નથી, પુત્રિ ! લગાર હું ચ
 જાણું જણ્યો-જાય-નું દુઃખ શું ચ.
 ભૂલી સ્વદુઃખો, પણ પાય લાગો,
 માતા તણી આશિષ લક્ષ્મી ! માગો.

૨૭૦

ગાંધારી : દાસી યની છું તુજ આજ રાણી,
 જે ચીંધશે તો ભરશું ચ પાણી.

દ્રૌપદી : પાણી ભરાવો શિદ્ધ નેત્ર મારાં,
 માતા ! ઘૂતે દાસી છોડાવનારાં ?
 માગી રહું આશિષની હું ભિક્ષા;
 દૈવે કરી છે પરિપૂર્ણ શિક્ષા.
 હું અંખતી'તી દિનરાત યુદ્ધ.

ગાંધારી : હું વારતી'તી પતિપુત્ર કુંદ.

દ્રૌપદી : હું અર્ધસિંહાસન વાંછનારી.

ગાંધારી : ને ત્યાગવા અર્ધ હું ઝૂઝનારી.

૨૮૦

દ્રૌપદી : સિંહાસને સ્વામી ભલે વિરાજે,
 ન પુત્ર એકે ચ ભવિષ્ય કાળે.

ગાંધારી : સિંહાસને સ્વામી ભલે વિરાજ્યા,
 ત્યાં પુત્ર મારા વિધિને ન છાજ્યા.

દ્રૌપદી : હાં ! પાંચ પુત્રે મુજ ખાલી કૂખ !

ગાંધારી : આ દુઃખથી તો ભલી ઠાલી કૂખ !

દ્રૌપદી : મારી કૂખે હ્રસ્વ સત્પિતૃવંશ.

ગાંધારી : આ કૂખ સૂતો કલિનો જ અંશ !
 રે કૂખ ફાટી નવ હોત જે આ,

તારાં સમાને હુખ હોત તો આ ? -
હુંથી મહા આ કુલનો વિનાશ !

૨૬૦

દ્રૌપદી : મારે લીધે ! મેં કરી યુદ્ધઆશ.
લૂંટાઇ અંતે ! સુત પાંચ ક્યાંથી ?

ગાંધારી : થા શાંત, પુત્રી, શતપુત્રમાંથી
આ આંધળાં વૃદ્ધની બેલડીને
રહી નથી ટેકણુલાકડી ચે.
પુત્રી, ગયા છે શતપુત્ર જેના,
શું વેદના તે સમજી શકે ના
તેની, ગયા પંચ કુમાર જેના ?
ને આમળા આંતરડાં તણા તે
બાણે જ એના બહુ, એક હાથે
જેના હણાયા સહુ પુત્ર !

૩૦૦

દ્રૌપદી : સાથે
જેના હણાયા સહુ પુત્ર !

ગાંધારી : શું કહું ?
સમાનદુઃખી ઉભયે, વધુ હું !
મારા તે તો—વિશ્વવૃત્તે નવાઈ—
મૂઆ સોએ, ભાઈ હાથે જ, ભાઈ ? !

કુંતી : રે હા ! શાને ભાઈ હાથે જ ભાઈ ? !

સૂત : ગાંધારી ને દ્રુપદતનયા મૂંછિતા ભૂ સુહાવે.
કુંતી આહું વદન કરીને અશ્રુ શાનાં છુપાવે ?
આ તે સર્વે સુભટજનની, જે સહે યુદ્ધદાહો,
ઓળા બાણે અવનિ ઉતર્યા કાલરાત્રિ તણા હો.

૩૧૦

ગાંધારી

[**વિષય :** મહાભારતનું યુદ્ધ પૂરું થયા પછી રણક્ષેત્ર ઉપર સ્ત્રીસમુદાય મૃતવીરોનું અંતિમ દર્શન કરવા આવે છે. સતી ગાંધારી અંધ રાત્રિ ધૂતરાષ્ટ્રને પરણ્યા પછી આંખે પાટા રાખતાં હતાં. તે પોતાના પુત્રાદિને જોઈ શકે એ માટે શ્રીકૃષ્ણ એમને દિવ્યચક્ષુ આપે છે, અને એમના નિઃસીમ દુઃખમાં આશ્વાસનરૂપ થવા આખો વખત રણક્ષેત્રમાં એમની પડખે રહે છે. સાથે શ્રીકૃષ્ણનો આશય સતી કુરુકુલના રહ્યાસહ્યા પાંચ પાંડવોનો પણ શાપથી નાશ ન કરે એ જોવાનો એ કદાચ હોય. મહાભારતકારે ગાંધારીનો શાપ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર ઉતારવામાં ભારે કાવ્યન્યાયદષ્ટિ (Poetic justice) દાખવી છે. . . . પ્રસ્તુત પ્રસંગ અહીં કાંઈક આવા ભાવનાવર્તુલમાં મૂકાયો છે : દિવ્યચક્ષુ મળતાં જ ગાંધારીને રણંગણ પારની, વિનાશ અને સર્જનને સગાવી લેતી તેમ છતાં ઉભયથી પર વિહરતી, એવી લોકોત્તર દ્યુતિનાં દર્શન થાય છે. સ્વજનોનાં અંતિમ દર્શનથી દૂર રાખતા આ દિવ્ય અનુભવ ઉપર એમને જરી રોષ પણ ચડે છે. છતાં પોતે શાંત ગંભીર સતી છે. અને એમના શોકસંતપ્ત હૃદયમાંથી શાપ સરી પડે છે ત્યારે પણ તે પોતાના પેટના દુર્યોધનદુઃશાસનના દર્શનથી નહિ, પણ પાંડવપુત્ર અભિમન્યુની પત્નીનાં અને સમગ્ર સ્ત્રીવૃન્દનાં કંદનોની અસર હેઠળ ઉચ્ચારાઈ જવાય છે. શાપ આપ્યા પછી તરત જ એ સજગ બને છે અને પોતાના અવિવેકમાંથી પણ સમગ્રપણે તો હિત થયું છે—વધારે અહિત થતું અટકાવાયું છે—એ જોઈ એમને કળ વળે છે. અને ત્યાં એમની દષ્ટિ સર્જન અને વિનાશને વીંટી ઉભયની પાર વિસ્તરેલી પરમ દ્યુતિ ઉપર જતી ઠરે છે. . . . શ્રીકૃષ્ણ એમને યાદ આપે છે કે રણભૂમિ તો ક્યારની વટાવી દીધી છે એટલે દિવ્યચક્ષુ અલોપ થયાં છે. પણ પહેલાં જે પ્રકાશ દિવ્યચક્ષુ મળતાં દેખાયા હતા તે હવે દિવ્યચક્ષુ વગર પણ—આંખે પાટા હોવા છતાં એ—પોતાને દેખાયા દરે છે, એ ઉપરથી ગાંધારી કહે છે કે, પોતાને દિવ્ય લોચન તો હવે જ મળ્યાં અને તો તો પોતે સ્વજનવિનાશ—અરે ! સર્વનાશ—ના અનુભવમાંથી પણ જરૂર કાંક પામ્યાં છે. સતીને અંતે આવું સમજાયું એમાં જ જાણે પોતાને શાપમાંથી મુક્તિ મળી ગઈ હોય એટલો સંતોષ શ્રીકૃષ્ણ અનુભવે છે.]

ગાંધારી : પ્રકાશ પેલો ક્ષિતિજે ધૂમે શો
સંહારની આ રણભૂમિ વીંટતો !
અહો મને ધન્ય મળ્યું જ, કૃષ્ણ,
આ દિવ્યદર્શિત્વ અમોઘદર્શન.

કૃષ્ણ : એ સત્યના અસ્તની અંતિમ પ્રભા.

ગાંધારી : ના, ના, દ્યુતિ એ રિમતની પ્રભુના.

કૃષ્ણ : કે તે સતીની નવદષ્ટિની દયા ?

ગાંધારી : કૌમારે જે ચક્ષુથી ના દિઠેલું,
કે દાંપત્યે બદ્ધ નેત્રે ચ કદ્મયું,
અપૂર્વ એવું કંઈ જ્યોતિર્મંડલ
દિશાન્તરાલે લપકે સુમંગલ.

૧૦

[અવાજ]

૧ : હા નાથ ! રે નિર્દય છેક શું થયા ? !

૨ : હે સ્વર્ગલોભી ! મુજને ભૂલી ગયા ?

૩ : ઉતાવળા યૌવનઉંઘરે શમ્યા !

૪ : આયુષ્યને કુદલ વસંતકાલ
સમીરઉન્મૂલિત જેમ શાલ !

ગાંધારી : દર્શાવી ચુદ્ધાંગણ પારની દ્યુતિ,
પ્રતારણા આ કરતી જ તો નથી
નવીન દષ્ટિ મુજ ?—જે રણાંગણ
જુએ નહિ કેદનમગ્ન સ્ત્રીગણ !
આ દિવ્ય ચક્ષુ થકી, કૃષ્ણ, સારાં
સાચાંખોટાં માનવીશ્રોત્ર મારાં.

૨૦

કૃષ્ણ : જો આંખની ભૂલ સુધારી કણે,
શોધાય કર્ણસ્પર્શનો ચ લોચને.

ગાંધારી : આ શ્રોત્રનેત્રો ઉભયે કહે જે
ના ઊતરે તે મનમાં સહેજે.

[અવાજ]

૧ : કરે ધર્યો જે કર લગ્નવેળા
તે દેહથી છિન્ન, સખી, મળે ના !

૨ : અંગાંગ જેની વહું છું હું લીલા,
રે ગૃધ્રચંદ્રમહી હસ્ત તે હા !

૩૦

૩ : જા, જા, અરે આ ધડ સ્વામીનું જ
મારા; પ્રતાપી હું પિછાણું છું ભુજ,
રોમાંચ દે જે હજી એ મદંગ.

૪ : જો એમનું આ શિર જોહ સંગ
સોહે શું શૃંગે વડને મયંક !

ગાંધારી : રે કૃષ્ણ, આ કેમ જ જોયું જાય ?
વધૂજનોની સ્થિતિ શે ખમાય ?
પ્રાસાદઉદ્યાનપથે સુખોચિતા
જેની ગતિ પુષ્પકળીથી કુંચિતા;
કામ્લોજનાં આસ્તરણે મહાર્ધે
ચરંતી, તે શોણિતઆર્દ્ર માર્ગે
ચાલે શવાકીર્ણ રણે અનાથ !
શોધી શકે કે પતિનો ન હાથ,
કે શીર્ષ અરુપદ શકે ન જોળખી,
લડી મરે કે ધડ કાજ બે સખી.
કે નાથના દેહ પરેથી અંગના
શકે ઉડાડી નહિ જૂથ ગૃધ્રનાં.
ને કોઈ બેખાકળી અંગ કયાંય ના
એકે ય શોધી પતિનું શકે હા !
આ પ્રૌઢ ને પ્રીતિમતી વધૂઓ,
આ યૌવને ઉદ્ભસતી સ્તુષાઓ,
ને આ નવોઢાગણ શોકમૂઢ,
ઊભાં છુપાવી ઉર શલ્ય ગૂઢ.
આ હું કયાં પાપથી પામી શિક્ષા,
ને દષ્ટિની ઊપરથી ય લિક્ષા !
તે દષ્ટિ આ, કૃષ્ણ, શું દેખવા જ
મળી ક્ષતે ક્ષાર સમાણી આજ ?

૪૦

૫૦

કૃષ્ણ : દેનાર તો દે નયનો જ માત્ર,
શું દેખવું તે કથવા ન પાત્ર.

[ભાનુમતીવિલાપ]

થૈ ગદાભિમુખ, નાથ હે સુતેલા,
સંગિની વિસરી કે શું યુદ્ધધેલા ?

૬૦

નિત્ય હું પરિઘખાહુમાં સમાતી,
અન્ય ત્યાં દયિત આજ રંગરાતી.
હું રહીશ અળગી, ન છોડશે એ,
સોડમાં સુલટ સાથ પોઢશે એ.
લે લીધો મહધિકાર, નાથ, તેથી ?-
જેહને વ્યજન હેતી હું સુખેથી
તેહને વિહગપંખ દે નભેથી !
લક્ષ્મણપ્રણયરીત શી ખતાવી
પુત્ર પાછળ, પિયુ, સ્વયં સિધાવી !
વીસર્યા જનક વૃદ્ધની દશા શી
આપ સ્વર્ગ પળતાં ? વિસારી દાસી !

૭૦

ગાંધારી : રે કૃષ્ણ, હા ! લક્ષ્મણમાત આ તો !
સુયોધનોચ્છેદ નથી ખમાતો !

કૃષ્ણ : મૂર્છા ખાશે કેટલીવાર વ્યગ્ર ?
છે વીર દુર્યોધનવત્ સમગ્ર.

[ભાનુમતીવિલાપ]

ધૂતને દિન મળેલું દ્રૌપદીને
દાસ્ય, આજ મુજને ય યુદ્ધધૂતે.
ધર્મ, તેં ય અમને દિસે વિસાર્યાં
ઊરુધાત દઇ યુદ્ધનિષિદ્ધ ! હાર્યાં !

૮૦

ગાંધારી : હાર્યાં અમે, કૃષ્ણ, અધર્મ પાસે.

કૃષ્ણ : સતી, તમે યે ? ! જયપ્રાપ્તિઆશે
આવ્યો હતો આશિષ કાજ પુત્ર,
ત્યારે તમે જેહ કહ્યું 'તું સૂત્ર—
'જ્યાં ધર્મ હો ત્યાં જય' !—એ સનાતન
ગયાં વિસારી મૃત જોઈને તન ?

ગાંધારી : કહ્યું નથી મેં, યદુવીર, કે કદી
'ત્યાં ધર્મ, જ્યાં હો જય'; હું હતી વદી
સોદલાસ સદ્ધર્મની સ્થાપનામાં

શ્રદ્ધાવતી. આજ મળ્યાં જ સામાં
 અધર્મકર્મો; અદકાં અકારાં
 આત્મીયને હાથ થયાથી; સારાં
 ભૂમંડલે છે ઇતિહાસમાં સૂણી
 કથા રણે માનવરક્તપાનની ?
 ને રક્ત દુઃશાસનનું પિનાર જે
 —નથી અન્નણ્યું ચઢવીરથી રજે—
 તે વ્યાઘ્ર ના, કે વૃક, વન્ય કો પશુ,
 પ્રસુપ્ત નિઃસાવધની પરે ધસ્યું,
 કિંતુ પ્રતિજ્ઞા થકી બદ્ધ ફૂર
 ચોદ્ધો પિયે શોણિત ઉષ્ણ શર,
 મનુષ્યનું—ને વળી તે ચ બંધુનું.
 આ ધર્મનો તે જય કેમ વાંછું હું ?

૯૦

૧૦૦

કૃષ્ણ : અપત્યશોકે નવ દેખશે સતી
 શું તે પ્રતિજ્ઞા તણું મૂળ ?—કે હતી
 રોળાઈ શી ક્ષત્રિય અંગનાની,
 ભ્રાતા તણી પત્ની—રજસ્વલા—ની
 ત્યાં કેશલક્ષ્મી સભરી સભા વિષે—
 ને વસ્ત્રનું લુંચન ! ના કશે મિશે
 ભૂલાય એવું જ કલંકકૃત્ય એ.
 જંઘા બતાવી તવ, દેવિ, પુત્રે;
 ને ‘યાજ્ઞસેની ! વર અન્ય તું વર,
 મરી ખુટયા પાર્થ !’ મહારથીવર
 વદી રહ્યો એવુંક અંગરાજ.

૧૧૦

ગાંધારી : તે દુઃસ્મૃતિનાં જલ ઉષ્ણ આજ
 સિંચી શું ઠારો મુજ શોકતાપ ?
 જાણું છું અંધત્વ તણે પ્રતાપ
 હું છૂટી જોવાથી લૂંટાતી લાજ
 પાંચાલકન્યા તણી. અંગરાજ
 પરંતુ ધર્મન્યુતિમાં ચ, કૃષ્ણ,

પૂર્વાપમાનેથી હતો સતૃષ્ણ.
એને હતું કારણ.

૧૨૦

કૃષ્ણ : હો તથાપિ
દે વીર તો કારણબળ કાપી.

ગાંધારી : કુંતી, ચલો આગળ ! વૃદ્ધ પેલી
જે કર્ણમાતા વિલપે અકેલી !
મુખાકૃતિ કૃષ્ણચતુર્દશીના
શશી સમી કર્ણનો શી બની હા !

[રાધાવિશ્વાપ]

જેઈ બાલમુખ લોલકુંડલ
દ્વધધાર ઉભરી; હવે જલ
માય ના નયન, આ સુઘન્દ્રિય
દેહ નિષ્કવચકુંડલ, પ્રિય !
અલપ હું, જનનીકોડ કો પુરે ?
નીક પૌરુષની વહે જ બિપરે.
તું વર્યો જ કૃતવિદ્ય શાપને,
કર્ણ, શું જગતીએ દીધું તને ?

૧૩૦

ગાંધારી : શી સૂત તે પુત્ર પછાડી રવે !
ક્ષત્રાણી કો, કુંતી, તું આવી જૂએ ?

કૃષ્ણ : કુંતી, જશો જો લથડી જ ઠેશે,
તો રાણી આલંબન કોનું લેશે ?
પડયાં જ ને મૂંછિત પાદદેશે.

[રાધાવિશ્વાપ]

પુત્ર, જો નથી હું માત કૃત્રિમા
સૂતન્નતિ, પણ રાજપુત્રિ, મા
કૌરવાધિપ તણી, પદે તવ
અર્પતી નૃવરયોગ્ય સંસ્તવ.
ચક્ર એક ધરીનાં સમાન બે
તું-સુયોધન હતા; ન તું છબે

૧૪૦

રાજ્યને નૃપ જતાં, ભલે જ તો
 બે ય સાથ રથ ભગ્ન ભાંગતો !
 સૂતના કુલ વિષે તું ઊછર્યો
 -ડંખતું મુજ ઉરે-તને મળ્યો
 તો ય ના ઉચિત સૂત ! કે હવે
 ધર્મચક્ર થયું અસ્ત કૈતવે ?

૧૫૦

ગાંધારી : અધર્મચુદ્ધે જયલોભી અર્જુને
 રણે હણ્યો, કૃષ્ણ, અજેય કર્ણને !
 યુદ્ધો લડે ક્ષત્રિય ભારતે હવે
 નવીન ! સૌ ક્યાં નથી જોયું માધવે ?

કૃષ્ણ : જાણી હતી તે સરણી વિવેકે
 સંપૂર્ણ કર્ણે મરણક્ષણે કે
 સભા મહીની ર્યુતિ એક ધર્મની
 તે વાગી હૈયે થઈ ચોટ મર્મની.
 અધર્મચક્રે શત કૌરવો તે
 આરા, હતો મધ્યની નાભિ પોતે.
 ઝૂઝ્યો તમારો સુત સત્ત્વ એહને,
 છે સ્થાન ક્યાં ધર્મઅધર્મવાદને ?

૧૬૦

ગાંધારી : અધર્મ હું જોઉં છું અંધ સ્વાર્થી-
 એવું જુઓ છો ? પણ પાર્થસારથિ,
 જુઓ, જુઓ, કેામલ બાલિકાવધૂ
 આક્રોશથી આભ વલોવતી બધું.

[ઉત્તરાવિદ્વાપ]

પ્રાણ, હે પ્રણયવીર, પ્રીતમ,
 મૌન આમ બનીને સૂતો કયમ ?
 પૂછતી નવવધૂ, સુહૃદ્ધર !
 ઉત્તરા પ્રતિ ન દૈશ ઉત્તર ?
 થાક મંગલ તણો ન ઊતર્યો,
 ત્યાં જ વલ્લભ તું ક્યાં જ સંચર્યો ?

૧૭૦

સાત માત્ર હજી તો છ બિપર !
 ઉત્તરા પ્રતિ ન દૈશ ઉત્તર ?
 રહેજમાં હસીહસી તું આવતો,
 ગેલમાં મનશું ખૂળ ભાવતો;
 ખોલતો વણપૂછયે મીઠો વર.
 ઉત્તરા પ્રતિ ન દૈશ ઉત્તર ?

ગાંધારી : આ કેમ રહેવાય જ, વાસુદેવ ?
 નેત્રે નેત્રે નીતરે અશ્રુનેવ !
 ના'વી તમોને શિશુઓની યે દયા ?
 સૌભદ્રની યે રહી ના ઉરે મયા ?
 શોચું ન દુઃશાસન કે સુયોધન,
 શોચું છતાં તે અભિમન્યુ-કર્ણ,
 તે તો નથી ને મુજ પેટના તન ?

૧૮૦

કૃષ્ણ : સતી, કરો કાં પરિતાપ આકળાં ?

ગાંધારી : સંતાપ આવા ન સુણાય વ્યાકુળા.

[અવાજ]

સૂક્ષ્મ ગૂઢ સહુ મર્મ સ્પર્શતો,
 અંગઅંગ રસઓઘ વર્ષતો,
 ઘેનની ધુમરીઓ રકુરાવતો,
 આ જ હસ્ત પિયુનો હતો-હતો !

૧૮૦

ગાંધારી : આકુંદ આ ભૂરિશ્રવાંગનાનું,
 ને આત્મજ્ઞ આ મુજ દુઃશલાનું
 જયદ્રથ પ્રાણવિહીન માટ
 રોણું અહો ભીષણ છાતીફાટ !
 પ્રયુક્ત આ વીર યુવા ઘટોત્કચ,
 ને દ્રોણ આ શાન્ત, સુણી અસદ્ વચ !
 ને ભારતે ભવ્ય તપેત સૂર્યશા
 ગાંગેય આ રાખવળ્યા રકુલિંગશા !

૨૦૦

કૃષ્ણ : લેશું હજી આશિષ એમની ઘણી,

વિદાય લે લો મૃત વીરસંઘની.

ગાંધારી : આ ભ્રાત મારો શકુનિ, પ્રપંચના
જેના બન્યા પાંડવ લોગ; વંચના
મારા સુતોની કરવા હવે, શું
પૂઠે ગયો એ પરલોક તેશું ?
ટોચે ચખોને શકરો ! મુશરિ !
ને કર્ણુ તેજેવધ સાધનારી
જિહ્વા જુઓ શલ્યની કાગ ખેંચે,
લે ઝૂંટી તે ગૃધ્રનું જૂથ જહેંચે.

૨૧૦

[અવાજ]

- ૧ : હા નાથ ! સૂનું અવ ઇન્દ્રપ્રસ્થ !
તમે જતાં ક્ષત્રિયશ્રી વિસંસ્થ !
૨ : કોના જયાર્થે, પ્રિય હોમી કાય ?
૩ : ક્યાં છે અરે તે નૃપ ધર્મરાય ?
ધર્મિષ્ઠતા તે ગઈ ક્યાં તમારી.
કે આ થવી આમ દશા અમારી ?
૪ : પ્રજ્વાલીને ભારતગોત્રપિપ્પલ,
ભસ્માસનારૂઠ થશે જ બે પલ !

ગાંધારી : સહસ્ર આ ખંડિતયુગ્મ સારસી
સમી સ્ત્રીઓ, સૌ પ્રિયમૃત્યુથી ડસી,
ઊડી કશી નાખતી ચીસ કારમી,
ક્યારે ય જાણે રહશે ન એ શમો !
ને દૂસકાં અર્ધદળ્યાં સ્ફુરે છે,
જાણે ધરિત્રી હીળકાં ભરે છે !
માતાવધૂપુત્રોગણોની આવી
દશા ક્ષણેકે હૃદયે ન લાવી
રાજ્યાર્થી તે ધર્મરુચિ યુધિષ્ઠિરે !
પરંતુ-હા કૃષ્ણ !-પરંતુ જે ઉરે
ભૂતાનુકંપાઝરણું ઝમ્યાં કરે
તેને-તમોને ગમી કેમ વાત આ ?

૨૨૦

૨૩૦

થવા દીધો ભારતગોત્રધાત હા !
ખાજ્યો ન આ ઘોર વિનાશ આવતો !

કૃષ્ણ : મને હતો તો નહિ એહ ભાવતો !
જાણો જ છો. વિષ્ટિ થઈ જ નિષ્ફલ,
ટાળી ઘણી મેં હતી ઘોર આ પલ.

ગાંધારી : ટાળી ન પૂરી, વળી હાથમાં છતાં.

કૃષ્ણ : તમે ચ તો ક્યાં અધિકારી ના હતાં ?

ગાંધારી : દીવો કદી પાલવ ઓથ છૂપતો,
ઢંકાય ના ત્યાં ભડકો ભભૂકતો.

કૃષ્ણ : પ્રણાશ તો આ અનિવાર્ય શું હતો ?

૨૪૦

ગાંધારી : ના, વિષ્ટિને તે દિન પુત્ર મારા
સ-કર્ણ ખાંધી દહને પધાર્યા
જે હોત તો, કૃષ્ણ, નિવારવાનું
અશક્ય નહોતું ! પણ ના જ માન્યું
મારું તમે !

કૃષ્ણ : કેમ શકાય માની ?
પ્રણાલિકા તોડવી શે સલાની !

ગાંધારી : પ્રણાશ આ દારુણ ચક્ષુ સામે
તો શે શક્યા જોઈ ? સુ-ધર્મ નામે ?

કૃષ્ણ : સૌ કોઈ વાતો કરતું જ ધર્મની,
વિશુદ્ધિ દેખે નિજ માત્ર કર્મની !
હું માનતો છે જન એક ભારતે,
જે કૃષ્ણને કેં સમજી શકે ચ તે.
એ તો જરી ચિંતવશે સતી, ન વા,
સુભાગ્ય નહોતું દગ મીંચી રાખવા ?
તમે હતાં ધન્ય, ન જોવું કાંઈ,
પતિવ્રતાપુણ્ય વધ્યે જ જાય.
જોવાનું મારે હતું છાતી સામે,

૨૫૦

ને હાથનું ચક્ર ન લેવું કામે !

ગાંધારી : હા બંધ નેત્રે કદિ ચે ન કૃષ્ણ,
નિહાળ્યું મેં દારુણ આ નિકંદન,
જોયું મળ્યે આજ સુદિવ્ય લોચન !
આ દેખવા દૃષ્ટિની પામી ભેટ-
જોવા ન માંડ્યા શું થયેલું પેટ ?
તમે પરંતુ સહુ સ્પષ્ટ દેખતા,
છતાં રહ્યા કંદન આ ઉવેખતા,
થવા દીધો ઊપર રૂઢે જ ધ્વંસ,
તો નાશ પામો ત્યમ વૃષ્ણિવંશ,
જગે રહે યાદવનો ન અંશ !
અને તમે ચે અણુજાણુ માનવી
હાથે અજાણ્યા સમ આ જગાટવી
મહીં મહાનિર્જનમાં શમી રહેા
એકાકી દૂરે !

૨૬૦

૨૭૦

કૃષ્ણ : બસ એ જ ને ? અહો !
દયા સતીની ! મુજ દોષ તો મહા,
શિક્ષા મળી અદ્ય થકી ચ અદ્ય હા !

ગાંધારી : અરે ! અરે ! કૃષ્ણ, હું શું ગઈ બકી ?
માતૃત્વમોહે અસહાયતા થકી !

કૃષ્ણ : એ શું વદો, દૈ વરદાન મોંધું ?
આલું ન મત્યો મહીં મૃત્યુ સોંધું.

ગાંધારી : હા, એ થયું સારું જ : શોકતપ
આ માતૃહૈયેથી થયા ન શપ
તે પાંચ મારા કુમળા કુલાંકુરો
રહ્યાસહ્યા ! ભરમ સમા, જગદ્ગુરો,
તપઃપ્રભાવે સહુ થાત મારે.
સારું થયું કે વચને તમારે
સંતપ આ ચિત્ત થતું ગયું અને

૨૮૦

ઠર્યું જ અંતે દઇ શાપ પૂજ્યને.
 કે એ ય તે કૃષ્ણતણી જ લીલા ?-
 ખેંચે ગયા માત સુશોકશીલા,
 આ જીભ લોળી લલચાવતા ગયા;
 ને શાપ પોતા પર ખેંચીને ઠર્યા.
 વિનાશ આ આમ થવો જ જો હતો,
 એનો ન કે ઉત્તરદાયિ અન્ય તો;
 ને શાપ જો ઉચ્ચરવા સમો હતો,
 તો અન્ય ના કે ખમતીધરે હતો.
 એ શાપની વીજ પડી, સુભાગ્ય કે,
 વજ્ર દુમો પર્વતશૃંગ ત્રાટકે.

૨૬૦

કૃષ્ણ : તે તો સતીની દગ મંગલોન્મુખી,
 દુઃખાર્ણવે થે નિજને ગણેા સુખી.

ગાંધારી : પ્રકાશધારા જગ વીંટતી પણે
 સંહાર કે સર્જન કાંઈ ના ગણે.
 પોતે કરે છે સહુ ભાસમાન,
 પોતે જ ધારે સહુ દશ્યમાન,
 નિર્લિપ્ત કિંતુ સ્ફુરતી પરી તે,
 અસીમ વિશ્વો નવરાવતી રિમતે.
 શી દિવ્ય દષ્ટે ચડી નવ્ય સૃષ્ટિ !

૩૦૦

કૃષ્ણ : મીંચાઈ તે ક્યારની દિવ્ય દષ્ટિ.
 ખેંચી ગયાં સૌ રણભૂમિ પાર.

ગાંધારી : તો તો હું અંતે કંઈ પામી સારઃ
 હવે જ ખૂલ્યાં ગણું દિવ્ય લોચન.

કૃષ્ણ : ને એ જ દેવી ! મુજ શાપમોચન.

૩૧૦

બાલ રાહુલ

[વિષય : સિદ્ધાર્થ બુદ્ધ બન્યા તે પછી પુત્ર રાહુલની અને એગની મુલાકાત થાય છે. મુલાકાત પછી રાહુલ વિષે બુદ્ધના મુખ્ય શિષ્ય આનંદ અને બુદ્ધ વચ્ચે વીગતે વાત થાય છે. તેમાં પૂર્વાશ્રમની, તપસ્યાની, મારનાં પ્રલોભનોની અને બુદ્ધત્વ-પ્રાપ્તિની—એ બધી પાછલી કથા ઉમેળાય છે. એમાંથી એક વસ્તુ બહાર આવે છે તે એ કે સિદ્ધાર્થમાંથી બુદ્ધ થયા એ ઘટના પાછળ સૌથી મહત્વનો ફાળો નાનકડા બાલ રાહુલનો હતો.]

સામાન્ય રીતે, વ્યાધિજરામૃત્યુથી ત્રાસીને સિદ્ધાર્થે ધર છોડ્યું એવી કથા પ્રચલિત છે. જરા, વ્યાધિ કે મૃત્યુ જેવાં નાસ્તિકવાચક (negative) મૂલ્યો નહિ પણ કોઈ અસ્તિવાચક મૂલ્ય પ્રેરક બન્યું હશે એવી શ્રદ્ધાથી પ્રેરાઈને, મહાભિનિષ્ક્રમણના એ ભવ્ય પ્રસંગને આ કૃતિમાં જુદી રીતે ઘટાવ્યો છે: પોતાના ચિત્તના કલેશોનું શમન કરીને પોતે તો આ ભવમાં નિર્વાણ (-હોલવાઈ જવું-) પામી શકશે એમ સિદ્ધાર્થને થયું. પણ ત્યાં પોતામાંથી જ પ્રગટેલો કુલદીપક રાહુલ નજરે પડ્યો. એના ચિત્તકલેશો માટે—તેમ જ તેના નિર્વાણ માટે—જવાબદારી કોની? સહાનુ-કંપાની લાગણી એ પગથિયે જ ન અટકતાં આગળ વધી. આ સૌ સંસારી જીવોના નિર્વાણનું શું? પરિણામે, એકે ય જીવ કલેશયુક્ત હોય ત્યાં સુધી પોતાને પણ નિર્વાણ ન ખેંચે એવા ભાવ ઉપર આવીને એ લાગણી ઠરી . . . આ રીતે પોતાના ધરમાં-સંસારથી દૂર-બેઠાબેઠા પણ સિદ્ધાર્થને વિશ્વવાત્સલ્યની દીક્ષા અપાવવામાં વત્સ રાહુલ નિમિત્ત બન્યો.]

આનંદ : પૂજ્ય, જે પૂજ્યતાભાવ ઉરે રાહુલ બાલને
આપ કાળે હતો, તેથી તદર્થે વધુ આપને.
તે શું, પ્રલો, બાલક એહ રાહુલ
મોટો થઈને અજવાળશે કુલ—
મમત્વ પૂર્વાશ્રમનું હજી એ
હૈયે પ્રભુને વસ્યું? કેમ માનીએ ?

બુદ્ધ : આનંદ, તે વાત કરી યથાર્થ.
તથાપિ ના ત્યાં રજમાત્ર સ્વાર્થ.
મમત્વ પૂર્વાશ્રમનું ન છો રહ્યું,
મહત્ત્વ પૂર્વાશ્રમનું નથી ગયું.
લીલા બધી ફૂલની લીન છે ફલે,
વર્ષાવિલાસો વિરમે શરદ્જલે,
વસંતની શ્રી ભર આંબલે નમે

ને બોધિસત્ત્વો સહુ બુદ્ધ થૈ શમે.
છાયા ન પૂર્વાશ્રમનીય વ્યર્થ,
કે છેક ભૂંસાઈ જવા સમર્થ.
આ ચિત્તમાં તો ગુરુશી પ્રમાણ,
—શાતાનું પાતાળઉંડું નવાણ.

આનંદ : સંસારના જે શમને રમે છે,
સંસારમાં તે જ લલા શમે છે !
ગુરો ! ગણો છે ગુરુ, કોણ ધન્ય તે ?
જગત્પિતાનો પિતૃ કે અનન્ય તે ?

૨૦

બુદ્ધ : પિતા પિતાનો સુત જે સ્વકીય,
છે શિષ્ય જેવો ગુરુનો ગુરુ, પ્રિય !
સિદ્ધાર્થ તે રાહુલનો હતો પિતા,
ને એ જ તે રાહુલ બુદ્ધનો પિતા.

આનંદ : પિતા ! રચો છે વસમી સમસ્યા,
શકે ઉકેલી મુજ ના તપસ્યા.

બુદ્ધ : કથા સ્મરે, સૌમ્ય, તું બોધિસત્ત્વની ?
છે ગંધ એના ગૃહત્યાગતત્ત્વની ?

૩૦

આનંદ : સિદ્ધાર્થગાથા, પ્રભુ ? અર્ધરાત્રિએ
પલાણીને પંથક ઘોર યાત્રી એ
ગયો, ગયો છોડી પિતાજનેતા
પ્રાસાદઉદ્ધાનસુખો સુચેતા,
દુઃખો જરાવ્યાધિ કૃતાન્ત કેરાં
તરી જવા દુઃસહ સ્પ્રિજૂનાં.
ગયો, ગયો. દષ્ટિ કરી ન પાછી
કે કેવી ત્યાં નીંદરઘેરી આછી
વિશ્રંભથી સૂતી સખી સમાના
તારુણ્યભારે સ્કુટ શોભમાના,
ને કાખમાં ત્યાં જ લપાઈ કેવો
સૂતો હતો બાલક —દેવ ! દેવો

૪૦

એ દશ્ય સંભારી, નિમેષહીણાં
સંતપ્ત ઠારે નયણાં ! અહીંનાં
અમેય તે સાંભળી મંદભાગ્યનાં
કર્ણોપકર્ણે, ક્યમ રાચીએ ના ?
કર્ણોપકર્ણે સુષયું છે, પ્રભો, કે
ના આપનો કેા ગુરુ આંહીં લોકે.
પૂછયું હશે મેં ય કદી

પ્રુદ્ધ :

મને ના.

બને: દીધો ઉત્તર મેં તને ના ?
લે હું જ પૂછું, લઈ રાત માથે
સિદ્ધાર્થ નાઠો, પણ ગ્રંથિ સાથે
લેતો ગયો ચિત્ત મહીં કહે કશી,
પ્રુદ્ધત્વ આડે વરસો સુધી વસી
જે સ્પર્શ દેતી રહી યાતનાનો,
લેદાઈ લેતાં પથ સાધનાનો ?

૫૦

આનંદ :

તે માર્ગના, ભગવન્, અંતભાગે
શું મારસેનાની કરો કથા કે ?—
ઘણો ઘણો દેહ દમ્યો, તપો તપ્યાં,
સેવ્યાં કથાતીરથ, મંત્ર કેં જપ્યા,
વિદ્વજ્જનોને બહુ કીધ વંદન,
તો યે શમ્યાં લેશ ન આત્મમંથન.
ને એમ વર્ષો ભ્રમણો મહીં વીત્યાં,
કેા પુણ્યવૃક્ષે જ ચડ્યા જઈ ત્યાં.
હતી દિશા શૂન્ય, ઘડી નઠોર,
ધનાન્ધકારે રજની અઘોર.
અમાસશી એહ અષાઢપૂર્ણિમા,
નેરંજરાનીર વહે ધીમાંધીમાં.
જાણી લઈ ને પણ યોગ્ય ત્યારે,
સેના સજ્જ સત્વર સર્વ, મારે
ચિત્તે કર્યાં આક્રમણો અકલ્પ્ય:

૬૦

૭૦

(“સમાધિ લેદું જસ નિર્વિકલ્પ !”)
 પરા કસોટી હતી બોધિસત્ત્વની,
 પરા ઘડી ઉદ્ભવ-બુદ્ધ-તત્ત્વની.
 ત્યાં ગ્રંથિઓ ચિત્ત મહીં સુતેલ
 તે વીકરી આજર એક વેળ:—
 આવ્યો ધસી માર થઈ મહાજન,
 શો આત્મવાદે લલચાવતો મન !
 હાર્યો, ન જાણ્યો, થઈ વિચિકિત્સા
 ચિત્તે સ્ફુર્યો હૃદય જ્ઞાનલિપ્સા
 ભરેલ કેા પૃચ્છકવેશમાં ભલો,
 જરી શિરોધૂનનથો કર્યો પરો.
 આવ્યો ફરી, ફેરવી રૂપ, માર
 કેા વિપ્ર શીલવ્રત ધારનાર
 બની, શિખા યજ્ઞશિખા સમી ઉડે,
 જિહ્વા પુનર્જન્મકથાનકે રૂડે
 રમે, મહાઓઘ પરંપરાનો
 વહાવતી; નેત્ર નમાવી છાનો
 કર્યો. થઈ ત્યાં નયનોત્સવોની
 શોભા, લઈ મંડલિ બાંદિયોની
 આવે બની માર સ્વયં યશોધરા . . .

૮૦

૯૦

બુદ્ધ : ન બોલ આગે, પ્રિય, થંભ જો જરા.
 લે જાણી તું મારની પાપકેલિ,
 ગા મારની હાર ન બહેલીબહેલી.
 આયુષ્ય છે ત્યાં સુધી છે જ બુદ્ધ,
 કેા મૃત્યુ પૂર્વે ન સુપૂર્ણ બુદ્ધ.
 હશે ! ભલા, સર્વ પ્રલોભને ત્યાં—
 તે જો કહ્યાં, અન્ય અનેક તેમાં—
 યશોધરાવેશ ધર્યો જ મારે,
 ધરેલ શું રાહુલનો ય ત્યારે ?

૧૦૦

આનંદ : આવેલ ના રાહુલ તો સુણ્યો, પ્રભો,

તથાપિ ના આપથી છાનું કે, વિભો !

બુદ્ધ : હતો ન ત્યાં રાહુલ, વત્સ !

આનંદ :તો જ

ખીલી શક્યું આપનું ચિત્સરોજ.
જાણું છું અરહંતની શિષ્યપ્રીતિ,
તેવી ય હોશે જ અપત્યપ્રીતિ.
પ્રત્યક્ષ જો થાત કુમાર રાહુલ,
તો જાત સૌ ધ્યાન મળી જ ધૂળ.
ભલે ન આવ્યો શિશુ એ સુવંચિત ?

બુદ્ધ : ને કેમ એ આવી શકે ય કિંચિત ?

૧૧૦

આનંદ : ન કેમ આવી, ભગવન્ ! શકે એ ?

બુદ્ધ : રે કેમ આવી જ શકે કહે, જે
સ્વયં મને સત્પથ બોધનાર,
જે હાથ ઝાલી હડસેલનાર
માયા-યુવા-ઉંઘર-રાજ્ય ખહાર ?

આનંદ : અહો ! કરો એ સુકુમાર, નાથ,
જેણે મહાકાર્યશું ભીડી બાથ !
જાણે કરી ગોઠણુ ઊર્ણનાભિના
સુતંતુની પૃથ્વી ઉછાળી હોય ના !
કે કે પડ્યા પિંજર કેસરીને
પતંગ દે મુક્તિ રિમતે સરીને !

૧૨૦

બુદ્ધ : સાચે જ છે જાતક, તાત, કે હતો,
પુરા પડ્યો પિંજર હિંસ્ર સિંહ કે.
ધસી લગાવે સળિયાશું પંજ;
જાગી ઉઠે ચોગમ ભીતિઝંઝા.
ઢીલાં પડ્યાં ઘૂંટણુ, ને નખો ખડ્યા,
ન બારણાં કે સળિયા ય ઊખડ્યા.
ત્યાં તો પધાર્યા તહીં બોધિસત્ત્વ
પતંગ રૂપે સજીને મૃદુત્વ.

જોતાં જ તે લુપ્થ બન્યો જ ફેસરી.
 જ્યાં ઝાલવા જાય, ગયું જ ત્યાં સરી;
 જ્યાં ઝાલવા જાય, જતું જ તે સરી.
 તડૂકતો સિંહ ફૂદે, ફરીફરી
 પંજા ઉછાળે ગરજંત ત્રાડે;
 પતંગ ત્યાં તો સળિયાની આડે
 લપાયું દેખી, બળ દાખવી ચૂક્યો
 બધું જ, ને વિદ્યુતવેગ ઝૂક્યો,
 ક્ષણાર્ધમાં પિંજર પાર મૂક્યો.
 મુક્ત્યર્થ જે વ્યર્થ મર્યો મથી મથી
 ફાળ્યો જ તે એક મૃદુ પ્રતીકથી.
 સિદ્ધાર્થના આસવ જે ન'તા શમ્યા,
 તે બાલને દર્શન સદા આથમ્યા.
 પેલો હવે સિંહ, જનો કહે છે,
 મૃગો તણા રંગ નિહાળી રૂહે છે.
 સિદ્ધાર્થને સૃષ્ટિ સમસ્ત બાલ
 સ્વકીય જેવી બની રૂઢે રસાલ.

૧૩૦

૧૪૦

આનંદ : એ એ જ, જેના, ભગવન, શુભોદયે
 પિતા મુખેથી વચનો સર્યાં : “અયે !
 નવીન આ બંધનનો સમુદ્ભવ” ?
 ને એ ભવામ્બોનિધિ તારતો પ્લવ ?

૧૫૦

બુદ્ધ : આનંદ, સાશંકકઠોર વાણી
 પ્રશ્ને સુણીને તવ આજ, છાની
 શમેલી વેળુ મહીં જેમ ઊમિ
 સચેત થૈ નર્તી ઊઠે, રહે રમી
 મારે ઉરે યે સહુ સુખ ભાવ,
 પામ્યા ન જે છેક જ લુપ્તભાવ.
 નિર્વાણચુંબી મુજ ચિત્તરૂપંદનો,
 ત્યાં સાંભરે અંતરિયાળ મંથનો,
 જે બોધિસત્વાતુલવે સુબિભર્યાં,

બુદ્ધત્વ જેનાં નવનીત ઊતર્યાં.
 એ મંથનોની કરવી કશી કથા ?
 તથાપિ તે આટલી ચે કરો તથા
 વર્ષો પછી રાહુલને મળ્યાની
 પ્રસન્નતા જોઈ મુજે અછાની,
 તો સાંભળી લે થઈને સમાહિત
 આયુષ્યયાત્રાનું રહસ્ય સંચિતઃ
 જે જે થયો પ્રાપ્ત ઉપાધિયોગ,
 બની રહ્યો તે જ સમાધિયોગ.
 પુત્રાગમે ચે કર્યું એ જ સિદ્ધ,
 દ્રવી ગયું ચિત્ત ભવાર્તિવિદ્ધ.

૧૬૦

૧૭૦

આનંદ : પુત્રાગમે ? દેવ, અમે સુણેલ
 કે કેમ સિદ્ધાર્થ રથે ચડેલ,
 માર્ગે જરાજર્જર જોઈ દેહ,
 વચ્ચેથી પાછો જ ગયો સ્વર્ગેહ;
 વચ્ચેથી પાછો જ વળ્યો ફરીફરી
 વ્યાધિ અને મૃત્યુની જોઈ સ્વારી.
 એ વ્યાધિ, એ મૃત્યુ અને જરાએ
 સંસારમાંથી ગિરિકંઠરાએ
 કુમાર પ્રેર્યો, મનશાંતિ શોધવા,
 ને શાંતિપંથા જગમધ્ય બોધવા.
 પ્રભો ! ગણું ધન્ય જ એ ત્રિપુટિ.
 નિમિત્ત જેને ભવગ્રંથિ છૂટી.

૧૮૦

બુદ્ધ : આનંદ, આનંદઉદાર વાણી
 અપાત્ર રેલે તવ. જો તું જાણી:
 કેવું ઉછેરે શિશુ વન્ધ્ય ધાત્રીઓ ?
 અંધાંધકારે ભમતાં ત્રિયાત્રીઓ—
 સ્વયં જરાવ્યાધિકૃતાન્ત, અન્યને
 પ્રકાશધામે લઈ જાય, શે બને ?
 સ્વયં ભયો, નિર્ભયતા ચખાડે ?

મૃત્યુગ્રહો તે અમૃતો પમાડે ?
હો નાસ્તિપંથે કદી અસ્તિગાથા,
વ્યાધિ-જરા-મૃત્યુથી તો જ શાતા.
ના, ના, ન નિર્વાણની પ્રેરણા ભયે,
કે સૌખ્ય શારીરિકના જ સંશયે.

૧૬૦

આનંદ : અદ્યો અમે, આપ પરે ય સારી
આરોપીએ પામરતા અમારી.
વિલાસનાશે ડરી ભાગતા રહ્યા-
સંસારભીરુ-પ્રભુને અમે લહ્યા !
સંસારનાં જે સુખ તે ન અક્ષય
ને ભોગશક્તિક્ષયનો ય તે ભય,
ને દેહને જોઈ જ નાશવંત,
લેતા લહ્યા ઘોર અરણ્યપંથ.

૨૦૦

બુદ્ધ : હા, દેહ જોયો જ સુનાશવંત,
જોયો સુખોનો અનિવાર્ય અંત.
વિચારતો કે હું તરીશ ધન્ય.
હવે ફરી જન્મ ન દેહ અન્ય.
ત્યાં દીપથી દીપ સમો સુ-અન્ય
મેં દેહ દીઠો મુજ દેહજન્ય.
શું આ શરીરે નવ સૌ સમાયા
કલેશો, અરે કે ગ્રહી અન્ય કાયા ?
એ બાલની આર્તિનું મૂલ, -ગર્વ
દુઃખોસુખો, રાગવિરાગ, -સર્વ,
અવશ્યભાવિ ચિતકલેશનો શું
બની રહ્યો ઉત્તરદાયી તે હું ?
શાતાપથે દારુણ જોઈ વિઘ્ન
'બાધા' કહ્યો 'રાહુલ'ને ! કૃતમ્ન
કેવો હું, આનંદ, નિહાળી જેને
અહંગુહાથી હું છૂટ્યો જ, તેને
બાધા લહ્યો મેં ? પણ બાલ એ તો

૨૧૦

પ્રકુલ્લ મૂંગા વદને કહેતો
 કથા કંઈ કોટિક માનવીની,
 જેની વ્યથાને નહિ જાણ. તીણી
 મેં એ સુણી ભીષણ કલેશગીતા,
 પ્રસુપ્ત એ બાલમુખે સુઅંકિતા.
 પસુપ્ત પાસે જ યશોધરા તે,
 ભૂલી હું એને, કંઈ વાર રાતે
 તાકી રહેતો શિશુનું મુખામુખ,
 ધીરે મૃદુ શ્વાસ, સુકોમળા ભુજ
 લીલાપ્રસારેલ, શુચિ પ્રસન્ન
 સ્વપ્નસ્મિતો, ને કદિ કાન્તિ ખિન્ન,
 આછો ઉંકારો અધર્મમાં થતો;
 જરીજરીમાં પડખું ફરી જતો,
 ને માતૃહૃદયે મુખ ના પહોંચે,
 શો અંગુઠો ઝાલી કરે ધરે મુખે !
 જોઈ રહું શાંતમના : અરે કે
 આવાં કૂલોને જગજાળ શેકે !
 નિર્દોષ આવાં શિશુ કાજ રાજ્યો
 ખૂટે, ખપે ને ખમતાં જ્યાજ્યો,
 લડી રહ્યા લિચ્છવીઓશું માગધો
 ને માલવો પાટલ સાથ ! આ બધો
 રે હોય કે ભાર શિરે સુકોમળે ?
 શો વારસો દારુણ બાલને મળે ?
 ને એમ સંસાર સમસ્ત કેરું
 બની જતો રાહુલ કેન્દ્ર ઘેરું.
 બની જતો વિશ્વ, ન વત્સ માત્ર.

૨૨૦

૨૩૦

૨૪૦

આનંદ : સંસાર છે બાલ થવા ય પાત્ર.
 બુદ્ધ : બાળે તું, આનંદ, પિતાની આજ્ઞા,
 સંસાર જોવા ન હતી અનુજ્ઞા.
 સંસાર આવ્યો બની બાલ આંગણે.

એ બાલ કાજે ઋણી મેં ગણ્યો મને.

૨૫૦

ચઢ્યું શિરે ત્યાં ઋણ વિશ્વનું ચ,

તે ફેડવા વ્યગ્ર રહ્યો ઘણું ચ.

ઘણું રિખાયો હૃદયે હું ત્યારે:

કાં કલેશ પામે, બહુ લોક આ રે ?

કાં કલેશ પામે સહુ લોક આ રે ?

આનંદ : એ ધન્યતા લોકની, ચિતવે પ્રભુ;
ને બાલ એ ધન્ય જ, પ્રેરતો વિભુ.

પુદ્ધ : સંસારભીરુ હું બન્યો હતો પૂરો
વ્યાધિ-જરા-મૃત્યુથી ભીતિશૂરો,
ત્યારે હુંથી ભિન્ન નિહાળી કલેશનું
સુકોમળું કેન્દ્ર હું-કારણે બન્યું,
કંપી ઊઠ્યું ચિત્ત, જનાનુકંપા
ઝમી રહ્યું; ત્યારથી શા અજંપા
જાગ્યાં કર્યા અંતરમાં ! શમ્યા તે
પુદ્ધત્વ પામ્યાની જ પુણ્ય રાતે.
જે બોધિવૃક્ષે પરિણામી પ્રેરણા,
તેનો હતો અંકુર બાલજન્મમાં.
સંસારભીરુ હું હતો અપુત્ર.
સંસારભેરુ હું બન્યો સપુત્ર.
આનંદ, ના ભીતિની ડાકિણીઓ-
વ્યાધિ-જરા-મૃત્યુની શાકિનીઓ
ભૂતાનુકંપા વહવી ઉરે શકે;
ફેડાયું જ કારણ્યનવાણુ બાલકે.
નિર્વાણુ મારે ચ હવે નિષિદ્ધ
એકે ચ હો જ્યાં સુધી જીવ બદ્ધ.

૨૬૦

૨૭૦

આનંદ : બહુ પ્રસો ! બાલની, તો, ઉપેક્ષા
થઈ ! મળી આટલી મોટી દીક્ષા !

પુદ્ધ : કરી ઉપેક્ષા નહિ બાલની કે

તે બાલની માતની મોક્ષળીકે.
 જાણે તું પૂરી ગૃહત્યાગવાર્તા ?
 સૂતી હતી ત્યાં જનની ભયાર્તા,
 -સ્વામીશિરે કે શતવીતકે તણા
 દુઃસ્વપ્નથી જે ઝળકી, દયામણા
 મુખે, રહે ઝાંખતી ભાવિગર્ભમાં,
 સૌભાગ્યનો અસ્ત જીવે ક્ષણાર્ધમાં.
 એ સ્વપ્નવૃત્તાન્ત તપસ્વિનીનો
 મૂંગો ગણ્યો મેં ઠપકો વિધિનો:
 'રે કાં હજી તું લપટાઈ છે રહ્યો ?'
 ને એક રાતે હું ઊઠી ઊભો થયો,
 ગયો, ગયો ઉંઘર ખૂદાર, સાંભર્યા
 પિતા જનેતા વળી સુખ ભાર્યા;
 વધ્યે ગયે આગળ, બાલ સાંભર્યો
 સ્મિતે ભર્યો; થંભી ગયા પગો, ક્યો:
 'જોઈ લઉં, બાલક એક વાર !'
 ફરી ફરી જોઉં, છૂટે ન દાર;
 રહી રહી જોઉં, ન પામું પાર.
 થયું જરી કે લઉં હાથમાં ને
 રમાડી છેલ્લો લઉં લાડીલાને.
 પરંતુ જો હું ઉચ્ચું જ છું તો,
 માતા તણે પાલવ ઝાલી સૂતો
 જગાડી દે બાલક સદા માતને.
 (છોડાવવો પાલવ તે ય ના બને:
 માતા હથેળી ઢળી બાલ-મસ્તકે
 કલ્યાણના તેજકિરીટશી ઝગે.)
 જાગે કદી જો ગૃહિણી, બને ના
 આગે જહું, આખી ય વિદ્યસેના
 ત્યાં ઊભટે. ચિત્ત વિમાસી અંતે,
 જતાં પહેલાં જગશાંતિપંથે:-

૨૮૦

૨૯૦

૩૦૦

‘બુદ્ધત્વ પામી શિશુને મળીશ.

હશે ઘડી જે સરભાઈ.’—શીષ

૩૧૦

ધરી દીધું એ શિશુપાદપદ્મમાં,

હૈયું દ્રવ્યું જે સુકુમાર સદ્ગમાં.

પડી રહ્યું મસ્તક એમ પાચે;

ત્યાં આશિષો દીધ યશોધરાએ,

હથેળી જે વત્સશિરે ઢળેલ

પંપાળી એથી શિશુને, હલેલ

જે ઉષ્ણ બે બિંદુથી.—ને પછી પ્રિય,

જે જે બન્યું તેથી ન અસ શ્રોત્રિય.

આનંદ : આજની આ ઘડી જેમાં પ્રકાશી જ શકી બળ,
વિશ્વવાત્સલ્યદીક્ષાની ધન્ય તે ઘડી ને પળ.

૩૨૦

રતિ-મદન

[વિષય : તારકાસુરે દેવોને હરાવ્યા. દેવો બ્રહ્મા પાસે ગયા. બ્રહ્માએ કહ્યું કે મહા-દેવના પુત્રના સેનાપતિપણા નીચે દેવોની છત થશે. તપસ્વી મહાદેવનું હિમાલયની પુત્રી જોડે લગ્ન શી રીતે શક્ય અને તે દેવો વિચારવા લાગ્યા. પાર્વતી રોજ મહા-દેવની અર્ચના કરવા જતી. એ વખતે કામદેવે પોતાનો પ્રભાવ અજમાવી મહાદેવને પાર્વતી પ્રત્યે અભિમુખ કરવા એવું ઇન્દ્રસભામાં નક્કી થયું. શિવ ધ્યાનભંગ થાય છે પણ તરત સ્વસ્થ બની જઈ કામદેવને ત્રીજા નેત્રના અગ્નિથી ભસ્મસાત કરે છે. પાર્વતી તપ કરવા જાય છે. શિવ પોતે બ્રાહ્મણને વેશે તેના ભાવની પરીક્ષા કરી અંતે લગ્ન માટે કબૂલ થાય છે.

આ કાવ્યમાં, રતિ અને મદન આખા પ્રશ્નને શી રીતે જોયા છે તેનું ખ્યાન છે. આરંભમાં રતિ સ્વર્ગચર્યેથી પૃથ્વી ઉપરનાં યુગલો જોતી જોતી છે. ત્યાં વસન્તવધૂ આવીને એને ઇન્દ્રસભામાં કામદેવે સ્વીકારેલી જવાબદારીની વાત કરે છે. સભામાંથી મદન અને વસન્ત આવતાં વસંતશ્રી બીજા દિવસના પ્રભાતની તૈયારી કરવા વિદાય લે છે. રતિ મદનને સાહસમાંથી વારે છે. ત્યાં મદન, ઇન્દ્રે બોલાવ્યા પહેલાં પોતાને શિવ-પાર્વતીનો અનુભવ થઈ ચૂકેલો છે, એની વાત કરે છે. (એ અંશ ક્યામાં હમેરવામાં આવ્યો છે.) રતિને વચ્ચે વચ્ચે આ કાર્ય પાર પાડવાની ઊર્મિ થઈ આવે છે. તો યે એકંદરે એ ખચકાચ છે ને મદનને ના પાડે છે, પણ અંતે મદન જાય છે ત્યારે તેની પાછળ પાછળ પોતે પણ જાય છે.

મેં ‘રતિ-મદન’ શીર્ષક આપ્યું છે, પણ આ કાવ્ય પર્યાયથી શિવ-ગૌરીનું પણ છે. શિવગૌરી, પછી, અર્ધનારીશ્વર રૂપે વિકસ્યાં છે. સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધ અંગેની આપાગી એ હ્રદાત્મમાં હ્રદાત્મ અને એટલી જ સુંદર કલ્પના છે. પણ તેના પાયામાં રતિ-મદનની અનહદ વિકાસેચ્છા અને વેદના છે. રતિમદન... શિવગૌરી... અર્ધ-નારીશ્વર : એ ત્રણમાંથી એકાદ અંશ નહિ પણ આખો પટ પ્રેમની ક્ષીણભૂમિ છે. રતિમદનમાં અર્ધનારીશ્વરનો વિકાસોન્મુખ અંકુર છે.

રથળ

સ્વર્ગમાં કામદેવનો પ્રાસાદ.

સમય

૧ સ્વર્ગલોકમાં : પાત્રોનો વાર્તાલાપ ચાલે છે એટલો.

૨ ભૂલોકમાં : સંધ્યાકાલથી ક્રિષ્ણકાલ.]

વસંતશ્રી : અટૂલી એકલી ઝૂલે અટારીએ શી અંગના,
ધ્યાને વિષાદવદના, વ્યાકુલી ને વિમંડના ! ...
રતિ ઓ રતિ !

રતિ : રતિ ? ના ! વિ-રતિ !

વસંતશ્રી :

સ્વર્ગિણી સખી !

સ્વપ્નની રમતી'તી કે લોચને મૃદુ દહેરખી ?
નીતરે ઘેન નેત્રે ને ઉદાસી અંગઅંગથી;
ડોલે છે ઉરઊછાળે અટારી, ને મથીમથી
કામપ્રાસાદ આખો યે ઊલો છે, સ્વર્ગની ધરા
ધૂળે છે. સખિ, હૈયાનાં સ્પંદનો શમવો જરા.

રતિ : મૈત્રિણી !

વસંતશ્રી :

બાણું છું બાણું શાની રાખો હવે મણા ?

વિજયે વૈજયંતી તો ધારવા કોડ છે ઘણા.

૧૦

જે ન દેવો શકે પામી તે મહાવીરને અહો
નમાવે કામ ! ને તો આ ઉદાસી કેમ તે કહો ?

રતિ :

અરે મીઠી વસંતશ્રી, અસંગદ્વપ્રલાપિની,
વિજયો, વૈજયંતી શું ? સદાની તું સુભાષિણી.

હું તો જોતી'તી પૃથ્વીને ડોલાવે છે તું યોવને
રસપ્રસર સર્વત્ર પ્રેરી કેવો જને વને !

ક્યાં છે તવ સખા ? શોભે, સખી, તું ન મધુ વિના.

વસંતશ્રી :

તું સુહે ના વિના કામ, મારે તો તે નવાઈ ના,

લોગવું લાગ્યદીધા બે માસમાં લોગ બારના,

રદું 'મધુ' 'મધુ' તો તે રટ્યે આવે ય પાર ના !

૨૦

રતિ :

જો જો ખિન્ન થઈ કેવી ક્ષણમાં પ્રિયભાષિણી !

આંખો યે લૂછવા લાગી ? જા, તું યે કેવી દામણી !

વસંતશ્રી : રતિ !

રતિ :

વસંતશ્રી ! જોઉં તને, તવ રસોર્મિને,

અને હૈયે થતી-જાણે ?-પ્રતીતિ શી દિનેદિને ?

બેલડીએ વીંટાયાં તે અંતે વિધુરચિત્ત હા !

સો સંયોગો તણા હૈયે જામ્યો દઢ વિયોગ હા !

વસંતશ્રી :

તું યે શું આમ તે બોલે, સર્વસંજીવની સખી !

તું છે, મદન છે, તો છે વિશ્વભાગ્યે સુધા લખી.

રતિ : હું હું, છે પુષ્પધન્વા, ને તો યે વિરસ જો પશ્વે
 ધરાપૃષ્ઠે ચરે યુગ્મો-કૈંક તો નવયૌવને: ૩૦
 જો જો પેલી લયેલી જે યૌવને આજ તે સુખે
 હક્ષિણાનિક્ષને ભેટે વનરાજિ ન સંમુખે.
 ઉડાડી દે નવાનિકે નર્તતી આમ્રમંજરી
 પ્રિય જમર, અંકારે રિઝાતી આજ ના જરી.
 મંજરીરેણુથી છાયો મુખથી રૂંખ તોડતાં
 અર્ધી આખી પ્રિયાયાંચે અર્પે છે કોકિલે ચ ક્યાં ?
 ખોળામાં મૂકી માથું જે જંતુ વીણાવતો કપિ
 સૂતો'તો, જાગીને જો તે ફૂદી કુંજે ગયો લપી.
 મૃગલી શીંગડી નાની નમાવી ખંજવાળવા
 ગઈ મૃગપગે, જો તે પદપ્રહાર પામવા. ૪૦
 જળમાં ખોળીને પાંખો ઊડેલો કાક પદ્મલે
 ખેઠો મહિષોકાંધે, ના ઉડાડે મહિષે જલે.
 પ્રિયની વાટ જોતી જો યૌવને ઢળકી જતી
 સ્ત્રીને આલિંગવા માત્ર વાયુ હક્ષિણુ છે અતિ.
 જો, જો, સંધ્યાની અરુણા દ્યુતિમાં હિમવાન શો
 લપેટાઈ ઊભો દીસે રક્ત, તો યે વિરક્ત શો !
 મેઘનાં ઉત્તરીયે તે શોભે છે સ્પૃહણીય હા !
 વનોની નીલિમા ધારી અધોભાગે સુહે મહા.
 કલા ચંદ્રની મુકુટે, જાજૈવીઝરતી જટા,
 ગાત્રે છે હિમલેપો તે ધારે છે ભસ્મની છટા. ૫૦

વસંતશ્રી : ન માત્ર ગાત્રે, હૈયે યે હિમ છે-ભસ્મ છે, સખી,
 નહિ તો હોય વૈરાગે વસન્તશ્રી શું આળખી ?
 એ જ જે તે દીઠો, તે હા મહાયોગીન્દ્ર કારણે,
 મળી છે દેવસન્નિતિ આ ક્ષણે સ્વર્ગળારણે.

રતિ : સન્નિતિ ? હિમવાન અર્થે ?

વસંતશ્રી : ના, છે ને હિમવત્સુતા ?
 તેનો શિવ થકી યોગ, વાંછે છે સર્વ દેવતા.

રતિ : તેથી પૃથ્વી પરે સર્વ શિથિલપ્રેમ ભાસતું ?
 ક્યારની જોઈ છું, ના કાં રતિતત્ત્વ પ્રકાશતું !
 આલિંગવા સર્વગ્લોક ધરા ગિરિપયોધરા
 આવે છે વેગથી જો ! જો ! સ્વર્ગને છે પડી જરા ? ૬૦
 શિવ છે, ગિરિકન્યા છે, પછી સમિતિઓ કશી ?
 ક્યાં છે કામ ? અમે સંધિ રચીશું બેયમાં વસી.

વસંતશ્રી : તે જ તો. પ્રિય, અર્ચ્યું છે કામે વચન ધન્દ્રને;
 વિના મન્મથ કેનું છે ગળું, ભેદે મુનીન્દ્રને ?

રતિ : કામે ? નથી અને શંભુ અનુકૂલ ? સખી, મને
 લાગે છે ભીતિ કેા, કામે ના મને પૂછ્યું શીદને ?
 ઊભી અડીથી જોઈ છું, વિમાસું છું હું ક્યારથી,
 કાં પ્રાણીસૃષ્ટિમાં મેળ અમારો જામતો નથી ?
 હું સ્કુરું નારીચૈતન્યે મદથી છલકી જતી,
 નરોમાં કામનું રૂપ તે ક્યાંયે કાં ન ભાળતી ? ૭૦
 રમ્યાં અનંત યુગ્મોમાં, આજે કીધી પ્રતારણા !
 પુરુષો જાહુમાં બંદી ત્યાં સુધી માત્ર આપણા.

વસંતશ્રી : નિજને તું ચ ગણતી પતિથી જો વિમાનિતા,
 તો તો નિઃશેષ જામી હા વિશ્વદૈયે વિરાગિતા.

રતિ : લાભશે શું અને એમ સુરતોડલાસી તે સુરો ?

વસંતશ્રી : બને ? ના જાણ હો તુંને ? અથવા, ફૂટી અંકુરો
 ફલોન્મુખ થયા તે સૌ અર્ધપ્રહરની કથા :
 તારકત્રસ્ત દેવોની સુણી પિતામહે વ્યથા,
 દીધી આશિષ છે—ગૌરીશિવબલ્યો ચમૂપતિ
 જીતશે દૈત્યને ! દેવો અંબે છે શિવસંતતિ. ૮૦
 સમાધિમગ્ન શિવને કન્યાભિમુખ કેા કરે ?
 તેડ્યો સમિતિમાં હોંસે પંચબાણ પુરંદરે,
 ને અર્ધાસન બેસાડી, કહે છે કે, કળેકળે
 લીધું વચન તે તારા પતિ પાસેથી એ પળે.

હું તો શું જાણું ? કંદપે માગ્યો મધુ સહાય, તે
 શોધતા મધુને આવ્યા દૂતો. હું હતી, સુમતે,
 ઇન્દ્રપ્રાસાદમાં, પુષ્પો શચીના કેશપાશમાં
 ગૂંથતી'તી, મને જે જે દે મધુ ઊભી પાસમાં.
 ઋતુરાજ ગયો દોડી ઇન્દ્રાજાથી; શચીમુખ
 થયું, સુણી કથા સર્વ દૂતને મુખ, નિઃસુખ. ૯૦
 શરચંદ્ર શું સોડતું થયું શિશિરપાણુર.

રતિ : અસૂયા કે આસનાધેં યેસે કેા અન્ય શું સુર !
 કહે તો સખી, થાશે ને જયસ્વી નાથ મન્મથ ?
 તને તો તે તપસ્વીનું જ્ઞાન હોશે યથાનથ.

વસંતશ્રી : એ જ તો જાણવા આવી છું અહીં દોડી તું કને,
 શચીએ 'જ' ! કહેતાં જ; જો તું હો પૂછતી મને,
 તો કહું: સુકર હો દૈત્યમૃત્યુ શિરીષને શર,
 પણ પંચશરે શંભુચિત્તભેદ સુદુષ્કર.
 પુરા સમુદ્રમથને લક્ષ્મી ને ઉર્વશી તણ,
 કાલકૂટો તણી જેણે ઉદ્ધાસે નીલિમા ભણ, ૧૦૦
 એ યોગીન્દ્રતપોથી તો બ્રહ્માંડ ઋતભાણુ છે,
 યુગાન્તખંધુ પ્રલયે જગત્રાતા પ્રકાણુ છે.
 દઢાસન ધ્યાનમગ્ન ચિત્તવે વિશ્વમંગલ,
 કરે સમાધિથી જાગી અટ્ટહાસ શુભોજ્જવલ.
 કૈલાસે હો પૌર્ણમાસી કાશપ્રપુલ્લ કૌમુદી,
 ને સ્ફુરે શિવનું હાસ, તે તો ધવલતા જુદી !
 ન જાણીશ, વખાણું છું પાર્વતી મુજ છે સખી
 તેથી, આવો વર પ્રાર્થે એથી છું અંતરે દુખી.

રતિ : ન તું આ સખીની ચિંતા કે તેના વરની કરે;
 સખી, તારો ય પતિ તે દેશે અનુમતિ ખરે ? ૧૧૦

વસંતશ્રી : હવે તો મધુ આવે તો ! કરવો સજ્જ રાતમાં
 પૂજાપો પાર્વતીને જે અર્પવાનો પ્રભાતમાં.

રતિ : સખી, પરિમલો બોલે કે પાસે કુસુમાકર.

વસંતશ્રી : અને આવી ય પહોંચ્યા આ જો કંદર્પ મૃદુશર.
જય હો !

મદન : ઋતુરાજીનો જય !

વસંતશ્રી : જય મનોજનો !

મદન : હજો જય જગદ્વંદ્ય ગૌરીપદસરોજનો !

વસંતશ્રી : જય ત્રૈલોક્યશિવનો !

મદન : જોઈશું કેમ કાલ તે
થાય છે સિદ્ધ; સઘળી સુહવો હિમમાલ તે.
રાત છે હાથમાં આળી, કાલે વસન્તપંચમી,
રચો સૌ વૃક્ષવેલીઓ ભુંગસંગીતથી નમી. ૧૨૦
તમાલતરુ ઉત્સંગે પ્રિયગુ લતિકા સજે,
દેવદારુકર્ણિકારે અરણ્યાની હસી હજો.
અપો કદમ્બદ્રુમ સૌ ઉત્કુલ્લ કુસુમાંજલિ,
પિકોના ધ્વનિમાધુર્યે મહેકી ઊઠો વનસ્થલી.
શુકો કિંશુકશાખાએ, કપોતો આમ્રકુંજમાં,
બલાકા ગાય ગગને, હંસો અંભોજપુજમાં.
મંજરી પર્ણાવરણો ખસેડે દક્ષિણાનિલ,
નિરખ ને સ્મિતગર્ભ હો આકાશ અનાવિલ.
ધાતુદ્રવે અદ્રિઓ સૌ શોભે લિપ્તાંગ ચોગમ,
કુહરે કુહરે અંબુશબ્દ સોહો મનોરમ. ૧૩૦
પુષ્પકોશ સમી પૃથ્વી હો રસે ઊભરી જતી,
લુપ્થ જમર ત્યાં કાલે હશે શંભુ મહાજતી.

રતિ : આકર્ષે સુરભિપાશે પ્રિયાને કુસુમાકર,
આજ યુગ્મવિયોગે શે રાચે પુષ્પધનુર્ધર ?

વસંતશ્રી : જાઉં ત્યારે, રતિ ! કાલે. [નય છે.]

રતિ : કાલ હો ! સ્વર્ગ લોકમાં
કાલ છે ના; ધરામાં જ કાલ જાણે અમો સમાં.
ગઈ જ મધુવચના.

મદન :

આપણે ચે અને હવે

ચલો સત્વર આરંભો ચોજીએ કાર્ય આ નવે.

તું તારા સજી લે સાજશૃંગારો હૃદયેશ્વરી,

આંખમાં ભરી લે શોભા વિશ્વસોહાગનીતરી. ૧૪૦

પાંપણે વિરહશ્રીનાં સારી લે પ્રિય અંજન,

યુગ્મગોષ્ઠિસુદ્ધા કર્ણો નચવો દગખંજન.

ભરી કપોલ સ્મિતથી, ઓષસંપુટ ચુંબને,

અનાસ્વાદ્યા રસે હંચું, શોભાજે નિત્યયોવને.

બોળી લે તે કરતલો નવદંપતીરાગમાં,

ચરણે લાલી હો લાગી પ્રિયાના પદઘાતમાં.

નિતંબે વીંટયું વસન પદોની પાંદડીનું હો,

મિલનો ગુંજતી કાંચી કામ્યે કટિતટે સુહો.

રચ્યો હો બિસતંતુનો કંચુક કુચમંડલે,

અને અનિલથી આહું ઉત્તરીય હજે, હલે ! ૧૫૦

અંગોઅંગે દીપો દીપ્તિ મારા હૃદનુરાગની,

વામાંક ભરી તારે છે બેસવાનું સુહાગિણી !

રતિ : એ તો બેસીશ હું ખાસ્સી, હમણાં તો તું એકલો

અર્ધાસને રતિ વિના બેઠો સમિતિમાં ભલો !

મદન : જે થયું ના ઈન્દ્રથી તે થશે તારા પ્રભાવથી.

આસનાર્ધે રહ્યો છો એ, છે તારું અધિકારથી.

રતિ : અરે અરે સુસરલ, બેઠો સ્થાને શચી તણે !

દેવો વિડંબનાથે જ બેઠા છે તુજ કારણે.

જાણું છું ખૂબ, તે દેવો નેત્રે અનિમિષે ફરે,

રખેને કે દેવીઓનાં હૈયાં અવશ તું કરે. ૧૬૦

મદન : સારું છે ને દેવિ તે તો !

રતિ : અરેરે ભદ્રતા તુજ !

હિતસ્વી તે નથી મારા, અસૌભાગ્ય ચહે સુજ.

મદન : દાંપત્યવંચિતા રૂહેશે, પ્રિયે, પર્વતકન્યકા ?

જે હો તે હો સુરોનું છો, શિવગૌરી જીવે ન કાં ?

રતિ : ભેતી'તી: સિંધુ ઉદલાસે ઊછળીઊછળી જતો,
 વેળુમાં જળની રેખા મૃદુતામયી આંકતો.
 પરંતુ પૂછ તો એને, ખડકો કાળમીઠ ત્યાં
 ઊભા તે કિચિતે ભીંજ્યા, ઝીંકી શિર મથ્યો છતાં !
 લીલોતરી-લચ્ચંતાને કહે મિત્ર વસંતને
 કે કેલાસતણે ભાલે વિશાળે એક, જો બને, ૧૭૦
 સ્ફુરાવી તો જીવે મંજુ મ્હોરંતી વેલ માધવી;
 શિવને હૃદયે લીલા તારી યે એવી છે થવી.
 સ્વર્ગગાશીકરે ઇન્દ્રચાપ દીકું જગે કહે,
 કે શુચિ શિવહૈયે તું રમણા રાગની ચહે ?

મદન : કરે તું કેવી તો વાતો ! દેવી, જો આપણે નહીં
 સાહસો કરશું આવાં, તો આશા વિશ્વની ક્યહીં ?

રતિ : ઘણું છે કરવાનું, જો ! ભેતી'તી હું ધરાચરે
 પછી એકાકિની, કેવાં રીઝાતાં પશુઓ નરે !
 કદપુ છું યુગલો સર્વે વિસંવાદે વિમાસતાં,
 સામસામે સિંધુતીરે સૂતેલાં, સોડમાં છતાં; ૧૮૦
 જેમ તું હું અહીં ઊભાં-હર, યદ્યપિ સાથમાં.
 ખમાતું હે નથી નાથ ! ભીડી લે ઝટ બાથમાં.
 નહીં ? લે, હું જ,...

મદન : ના, દેવી ! રહો ત્યાં...

રતિ : નાથ મનમથ !
 અવળાં ચક્રથી આજે ચાલે તારા મનોરથ !
 હર તે તો રહી વાતો-તું વીંધે શંભુનું ઉર,
 આ તો વૈરાગી થૈ બેઠો સ્વયં પુષ્પધનુર્ધર
 આવ, લે, છોડ એ તારો સાહસોત્સાહનો રસ;
 પામવો સુન્દરીસ્નેહ ઓછું એ ય ન સાહસ.
 તને ના સમજતી તે વેદના યુગલો તણી ?
 સો ય યુગ્મો તરફડે એવી આ રજની બની. ૧૯૦
 નિઃશ્વાસો પ્રણયીઓના ચઢે વ્યોમવિતાનમાં,

એ ધૂમે નેત્ર આ મારાં થયાં યે નીતર્યાસમાં.
 વિસંવાદ, સખા, આ તો ટાળવો એ જ ધર્મ છે,
 તારું તો કામ ! સંભોગ તે જ વૈરાગકર્મ છે.
 યુગલે યુગલે આવ તું-હું હું-તું ફરી વળી,
 પ્રીતિપાશે પરોવાયાં રમીએ રસમાં ગળી.
 ન હું બોલાવું તે મારા સ્વાર્થે, સૌ કોઈ જંતુનાં
 હૈયે હું વાંછું છું મેળ : સંધાન ઉરતંતુનાં.

મદન : તુંહું હુંતું સખી એ ના ફરી ઉચ્ચરશો પદ,
 પામે છે ચિત્ત આ મૂર્છા જોઈ એ દ્વૈતસંપદ. ૨૦૦

આજે હું કહું છું બહાલી ! વૈરાગ તે જ ભોગ છે;
 ન તેમાં આપણો માત્ર, વિશ્વનો શુભ યોગ છે.
 તું-હું હું-તું શમ્યું ના એ દ્વંદ્વતું દ્વૈત તો ક્યમે,
 રમ્યાં કેટલું ? શું જાણ્યું શમશે ભાવિમાં રમ્યે ?

રતિ : જોડું યે છે શું ? બે છીએ, તો છે રમણમાધુરી.

મદન : વિખૂટાં બે પડ્યાં ત્યાં તો થતી એ રમણા પૂરી.

રતિ : હાય ! બેનાં હવે એક અવશ્ય કરશે સુરો !

મદન : બેનાં એક થવું બહાલી, દેવાં ભેળવી બે ઉરો,
 ન કેં દુર્ભાગ્ય તે દેવી ! દેવોને શક્ય તે નથી.
 મળ્યો સંભોગ તો લહાવો વધાવી લો હુલાસથી. ૨૧૦

રતિ : તે તું તો હું વિનાયે તે વધાવી છે ચૂક્યો જ ને ?

મદન : પ્રિયે ! અવશ છું, તું યે થૈશ જો સમજીશને !—
 ડંખતું-દમતું તું આ દ્વૈત, ને હું ચડ્યો જઈ
 પિતામહ કને, પ્રાર્થુ—એવી વાંછા ઉરે લઈ.
 જગતાં જ સમાધિથી મૂઠી ભરી પિતામહે
 પુષ્પો જે અર્પિયાં ભાવે, મને વહી ગયાં સહે.
 બ્રહ્મા દે અંજલી, ધન્ય કોણ તે ત્રણ લોકમાં ?
 રહ્યો કુસુમકોશે હું જોઉં, ખેંચ્યાં નૃલોકમાં.
 વળગ્યાં જૈ જટાજૂટે. જટાનાં જલાનર્જરે

વહાં અન્ય, રહ્યું મારું પુષ્પ ત્યાં શીંગડી પરે. ૨૨૦
 જોઈ તો આપણો એ તો ચંદ્ર બંકિમ પાતળો.
 ‘કેમ રે છેક તું ફીકો?’-પૂછું. કહે ઉતાવળો:
 ‘જેતો નથી?’ અને દેવી, શું જોયું મેં? સમીપમાં
 ચરણો ચમકતાં તાં તેજઅંબારની સમાં.
 એક સાથે દશ શશી નખોના ત્યાં સુહી રહે,
 બિચારા વિધુની કાન્તિ કેમ અંખાય ના, કહે ?
 ‘પાર્વતી તે ! વીણે પુષ્પો સન્ધ્યાએ શંભુ અર્ચવા !’
 -કહે કલેન્દુ, ત્યાં તેની કોટિથી સરકયું, જવા
 નીચે તે પુષ્પ લાગ્યું, ને જટાજલની છાલકે
 ઊછળી જૈ પડ્યું-સોહ્યું તે પદે, સખી, તે નખે. ૨૩૦
 પુષ્પ સાથે થયું મારું ચિત્તે તે ચરણે સ્થિર !

રતિ : થંભે ચરણમાં વૃત્તિ ખરોને એહવો, સ્મર !

મદન : અને જાયે ગઈ દષ્ટિ તો શી....

રતિ : ત્રૈલોક્યસુંદરી,
 વક્ષે રવિશશી જેને સુધા અધર નિર્ઝરી.

મદન : સુધા, હા, શી સુધા સોહે વક્ષે, ભાલે, બધે ડિલે;
 મીંચેલાં લોચનોનાં તે પોપચે ચે સુધા ખિલે.
 સુધા તે અન્ય ના કોઈ, ધન્ય તે ભસ્મ કેવલ,
 વિન્ધની વાસનાઓને મથી ઉદ્ભવી નિર્મલ.
 એ સુધાની છાંયડીમાં સર્પો શા પુષ્પમાલશા !
 કંઠે ગરલની ઘૂંટ અહે સંજીવનીદશા ! ૨૪૦
 દબતા આસને ગાઢ પ્રસાદ વદને રકુરે,
 ઊઘડ્યાં જગસૌભાગ્યો ભાલે કલેન્દુઅંકુરે.
 મૂતિ એ ઊપસી વ્યોમે કૈલાસ વિરમરાવતી;
 દેખતાં વિસર્પો હું ચે રતિ ને અમરાવતી.

રતિ : એ તો શિવ ?

મદન : શિવ, દેવી, સાચે શિવ, સદાશિવ.

આપણી આશનો તંતુ એક એ ભવ્ય સત્ શિવ.
 એને નેત્રો હેરી હેરી તૃપ્તિ ના ઝટ પામતાં.
 ચિત્ત ઝંખેઃ અરે જો આ મહાદેવ કંઈ થતાં
 સ્વીકારે નિજમાં થોજે કદી પ્રીતિરસાયન,
 તો તે ઘડીકમાં ગાળી નાખે દ્વય વપુ-મન. ૨૫૦
 પ્રિયપ્રેયસીને સાંધે ઐક્યે તે નિરતીન્દ્રિયે,
 બે દેહમનઆત્માને વણી લે એકમાં પ્રિયે !
 સ્વીકારે પ્રીતિ તે કિંતુ ? ને ઠોની ? ત્યાં જ અંજલિ
 ફૂલોની ઊછળી એક.

રતિ : ગૌરીની જ હશે વળી.

મદન : અરેરે દેવિ ! ના દેવે ગણકારી, ન સ્કંધે તે
 ઉઘાડી આંખ સરખી, મુખરેખ હલી ય તે.
 શાંત નિષ્પન્દ તે નેત્રો ગહને શાં વિરામતાં !
 જગન્મંગલના ધ્યાને શું અહનિશ શામતાં ?
 પીઠે હું લોચનોની તે લીલા, ત્યાં વાસવે સ્મર્યો,
 સહસ્રા પુષ્પકોશેથી સરી સ્વર્પથ મેં ગ્રહ્યો. ૨૬૦
 ઈન્દ્રે યાચ્યું મારી પાસે તે હતું લક્ષ્ય તો મુજ,
 ના થંભ્યો સંમનિ લેવા તેથી તો હું, પ્રિયે, તુજ.
 આ તુંહું બે ગળે જેમાં એવું છે એક પાત્ર આ;
 બેનાં એક થવાનો છે પ્રસંગ એકમાત્ર આ.

રતિ : ત્યારે તો પુષ્પનું તારે હતું કવચ સુદઢ
 પિતામહદીધેલું, તે ક્યાં છે ? આ છોડી દે રઢ.

મદન : પ્રિયે, પ્રલપનો શાને, ગૌરીનો સાથ છે પછી ?
 ચલો ભૂકુટિને મૂકો છુટ્ટી, છો થતી તીરછી
 ત્યાં તે અલસ ઉલ્લાસે. ચલો !

રતિ : જે અહીં તો મુજ
 તારી પાસે ઠરી મિથ્યા !

મદન : જો જો થૈ વેળ, જાઉં જ ! ૨૭૦

નીચેથી સુરભી ભાર ઉછાળે વહતા અરે
પ્રાતર્વિહંગસંગીતે દૂડીકો કો કિલનો તરે.
ભાઉં.

રતિ : તે તારકારિ તો જન્મશે જ.

મદન : પ્રિયે, વર
હે પિતામહ કે મિથ્યા ?

રતિ : તો ય ના જૈશ ના સ્મર !

મદન : ચલો, કે નહિ તો પાછાં મળીશું નન્ય જીવને:
[જતાં જતાં]

શિવરૂપે હું....

[જાય છે.]

રતિ : ગિરિન્ન-વિજયા-રૂપ તે મને.
[પાછળ જાય છે.]

આશંકા

[વિષય: એક ભત્રીજાના ઉપરથી. લંકાના એક પ્રાચીન ભિત્તિચિત્રની ઈશાની કલાકાર કથાદોરિયોએ કરેલી નકલ જોઈને. તે ચિત્ર પ્રગટ કરતાં 'કુમાર' (ડિસેમ્બર ૧૯૪૦)માં નીચે પ્રમાણે નોંધ હતી:

‘આ અંકના મુખચિત્ર તરીકે આપેલું સીલોનની પોલોન્નાડા મંદિરની ભીંત પરનું રાજરાણીનું ચિત્ર ‘આશંકા ભત્રીજા’ નામની એક ભત્રીજાના પ્રસંગનું છે. બોધિ-સત્ત્વ એક વાર ઋષિ અવતારમાં હિમાલયના એકાંત ભાગમાં તપ કરી રહ્યા હતા. એવામાં સ્વર્ગની એક સદ્ગુણવતી અપ્સરા શાપના કારણે કમળના પુષ્પમાં જન્મ પામી અને ઋષિના હાથે ચડી. જન્મનું કારણ નહિ સમજવાથી ઋષિએ તેનું નામ આશંકા પાડ્યું અને પુત્રી તરીકે પાળી પોષી તેને મોટી કરી.

એ કુમારીના રૂપસૌન્દર્યની વાત બનાદરાના રાજા બ્રહ્મદત્તના કાને પહોંચી. તે પરથી તેને પરણવાની ઇચ્છા રાખીને તે ઋષિના આશ્રમે આવ્યા. ઋષિએ તેમ કરવાની એક શરતે હા પાડી કે રાજા તેનું નામ કહી આપે ત્રણ વર્ષ સુધી આશંકાનું નામ જાણવા રાજાએ નિષ્કળ પ્રયત્ન કરી જોયા. અંતે થાકીને વિદાય લઈ નીકળવાની તૈયારી કરે છે તે પ્રસંગે બોલતાંબોલતાં તેની જીભે આશંકાનું નામ આવી ગયું અને પરિણામે તેને પરણ્યો. રાજા પરણીને જાય છે તે પ્રસંગનું આ ચિત્ર છે.’

બ્રહ્મદત્ત આશ્રમ છોડવા ઉદ્ધૃત થાય છે (—તેને મારેનું અનિવાર્ય કારણ કથામાં ઉમેર્યું છે) એ પ્રસંગમાં આખી વાત સમાવી છે. કહેવાની જરૂર ખરી કે બંનેની વાતચીત એવા છંદમાં વહે છે કે ઇષ્ટ શબ્દ—‘આશંકા’ એમાં આવી જ ન શકે? તે તો ઋષિનો પ્રવેશ થતાં—છંદોલ્લસ બદલાતાં શક્ય બને છે. . . . માણસને જ્યારે લાગે છે કે પોતે સંશયસાગરને તળિયે પહોંચ્યા ત્યાં જ એનો હાથ શ્રદ્ધા ઉપર જતો પડે છે. અહીં એ વાત પ્રેમના અનુભવક્ષેત્રમાં નિરૂપાઈ છે.]

બ્રહ્મદત્ત : પ્રિયે, ઘટે દેવી મને અનુજ્ઞા.

છો સ્નેહથી વિદ્વલ તો ય સુજ્ઞા.

છૂટાં પડ્યાં આપણ કાલ રાતે

ને દ્રુલ્લેલોતો’તો હું કરી જરા તે

જલોપકંઠે, તહીં અંધકાર

ભેદી વહે બે ત્રણ માછીમાર:

‘રાજ્યે ચઢ્યા શત્રુ.’ ‘છતાં પ્રમત્ત

રાજા સૂતો ક્યાંઈક બ્રહ્મ—

આશંકા :

દત્ત !

રટ્યાં કરો તે નિજ નામ ! ઠેલું

ગમે તમોને ખસ તે ? ન લેવું
અભાગણીનું જ. જવા સમે ચે
લેશો ન ! ફહેવું પડતું હશે ચે ?

અઘાદત : અરે, અરે, તે તુજ નામ તે તો
પ્રત્યેક શ્વાસે હું રટી રહેતો.
થયાં ઘડીમાં ત્રણ વર્ષ પૂરાં,
મારાં રઘાં ભાગ્ય હજી અધૂરાં.
હૈયે પડ્યું છે સ્કુરતું ન હોઠે !
છૂપાયું કયાં તે તુજ રૂપ ઓઠે ?

આશંકા : ને નામ આપ્યા વિણ શું અનુસા
દેશે પિતા ? ભૂલી ગયા શું આસા ?—
—હો નામ ને આ લઈ જાઓ કન્યા.

૨૦

અઘાદત : નિર્મી નથી તે મુજ કાજ ધન્યા.

આશંકા : દિસે વિચાર્યું જવું એકલા જ ?
તો જાઓ. બોલ્યે તમથી શું કાજ ?

અઘાદત : જઈશ, કિંતુ, તુજ પ્રીતિ સાથ.

આશંકા : અને મને છોડી અહીં અનાથ ?

અઘાદત : આવીશ સુદ્ધે થઈને જયસ્વી
જીવીશ તો, ને ફરીને તપસ્વી
ખનીશ, આ પ્રીતિ તણાં તપો તપી,
જિજ્ઞાસથી સુંદરી નામ કેં જપી,
ખરે જ એકાદ દિને તને, પ્રિયે !
પામીશ, બોલી જઈ ભૂલથી ચે
તે નામ તારું શુભ.

૩૦

આશંકા : ના ફરીફરી
આવે ઘડી તે શુભ કે વને સરી
ભૂલા પડો ને મુજ ચક્ષુને જડે

જીવ્યાનું સાર્થક્ય; શું એવડું નડે
સૌભાગ્ય માફ તમને ? ક્ષણેકમાં
કે નંદવી ચાલી જશે નહીં સમા ?

બ્રહ્મદત્ત : જાણે જ તું કે નિરખી હતી તને
પહેલી, છળી તે નવ ભૂલવી બને.
એને જ આધાર જગત્ અરણ્યે
ભૂલો પડેલો ભટકંત, ધન્યે,
હિમાદ્રિનું આ વન વીંધી ઘોર
આવી પહોંચ્યો બળતે બપોર
આયુષ્યની શીળી સુધા સમીપ.
પ્રેરી રહ્યો રૂપ તણો પ્રદીપ,
માનું, મને જન્મ થકી, અહીં તવ
સાન્નિધ્યમાં, જ્યાં મુજ નેત્રઉત્સવ.
શી પદ્મિની પદ્મની મધ્ય તું હતી,
સરોવરે સોનલકાય ઝીલતી !

૪૦

આશંકા : હું સ્નાન મધ્યંદિન માણતી'તી,
ને કોઈ આવ્યું નહિ જાણતી'તી.

બ્રહ્મદત્ત : તૃષાર્ત હું પાણી પીતો અધીર,
ત્યાં નેત્ર તારા વપુએ થયાં સ્થિર
ત્યાં નેત્ર નેત્રે ઉભયે કર્યા સ્થિર.

આશંકા : તૃષા જગાડી અણુછીપ કરમી,
રૂંચેરૂંચે શોષતી અગ્નિના સમી,
જતા જ રહેશે ? -બસ તો મુખેથી
જાઓ, વધુ શું વહવું મુખેથી ?

બ્રહ્મદત્ત : શુ રહેજમાં તે વિસરી ગઈ કે
શોષ્યે ગયો નામ, વિયોગખીકે,
હું રાતદિ આ ત્રણ વર્ષથી ? કે
ઇચ્છે તું એ શોધ મહીં જ પ્રેરવા ?
દિને દિને નામ દઉં નવાં નવાં,

૬૦

જૂનાં ય બોલું કંઈ વીસયો બચે;
તું તો રહે જોતી જ કિંતુ વિસ્મયે.

આશંકા: કે કેમ થાકી જ જતા સહેજમાં !

બ્રહ્મદત્ત: રે કૈંક ચત્નો ક્રીધ, ના પડે સમા.
તો યે ઋષિએ કહી વાત ત્યારથી
રહ્યો અવિશ્રાન્ત હું શોધમાં મથી.
નહાવા ગયેલા ઋષિને પ્રહોષે
મળી હતી તું શિશુ પદ્મકોષે,
તેથી તને પહેલી કહી જ પદ્મિની
મૃણાલિની શ્રીનલિની સરોજિની
નીરા સુધા ભ્રમિ તરંગિણી તૃષા
સંધ્યા કહી રંગમયી કહી ઉષા.
તારા તમિસ્રા રજની વિભાવરી
કુસુદ્રતી કૌમુદી ઇન્દુ શર્વરી
શશીકલા ને કહી ચંદ્રિ પૂર્ણિમા,
શ્યામા કહી અંજની કાન્તિ નીલિમા;
શુક્રી કહી સોહિણી કૃદૈ જ રોહિણી
કહી કહી સ્વાતિ સુહાસ મોહિની.
અરુંધતી ક્રાદગુની જયોતિ ચિત્રા
કહી વિશાખા કહી ચંદ્રમિત્રા.
વાસંતી વર્ષા કહી ખિંદુ માધવી
પૂર્ણા સુપર્ણા મધુ રેણુ પદ્મવતી.
કૃદૈ મલ્લિકા અંજલિ મંજુ કોકિલા
મેના મયૂરી ઝકુલા કલા ઇલા
લીલા સુશીલા તરલા તરંગિતા
ગીતા સુનીતા સુલતા સુસંગતા—

૭૦

૮૦

૯૦

આશંકા: ન સંગતા જે શકતી થઈ કશે !

બ્રહ્મદત્ત: ના નામ એકે ય અજૂગતું હશે:
હાસ્યે સુધાધૌત હતી તું હંસા,

ને મંજરી શી વસુધાવતંસા !
 અંગામૃતે ચંદ્રમયી હતી તું,
 રૂપપ્રભાવેથી શયી હતી તું.
 કામપ્રિયા મન્મથમાદિની રતિ,
 સાક્ષાત લક્ષ્મી કમલોદ્ભવા હતી.
 સર્વાંગશુકલા તું હતી સરસ્વતી,
 હિમાદ્રિકન્યા તું હતી જ પાર્વતી.
 એવી તને જોઈ કહી જ આ-આ-

૧૦૦

આશંકા : શું, શું જ ?

અક્ષદત્ત : આશા.

આશંકા : નહિ ભાગ્યમાં આ !

અક્ષદત્ત : આશા મનીષા સ્મૃતિ પ્રીતિ કલ્પના
 પ્રજ્ઞા સુમેધા રુચિ કીર્તિ ચેતના . . .
 -કેવું બગાડે મુખ ? તો રહ્યું સખી !
 ધારો મુખે તે ફરી હાસલેરખી.

આશંકા : જેવું દિસે આ અહીં કોશજ્ઞાન,
 શું રાજ્યકોશે પણ એવું ભાન !

અક્ષદત્ત : શોભે ન તેવાં ય કહ્યાં જ નામઃ
 કાલી કહી, છે હૃદયાભિરામ.
 છે ગૌરકાન્તિ, કહી તો ય કૃષ્ણા,
 સિદ્ધિ સ્વયં, તોય કહી જ તૃષ્ણા.
 વિયોગભીતા અભયા કહી છતાં,
 ચિંતારતા તો ય કહી પ્રમોદિતા.
 ગુરુ પ્રિયે તું, લગ્નિમા છતાં કહી.
 વૃથા પ્રયત્ને ય ઉરે તું થૈ રહી . . .

૧૧૦

આશંકા : શું, શું જ ?

અક્ષદત્ત : શ્રદ્ધા.

આશંકા : બસ બેઠી તે હા

શ્રદ્ધા તમારી મુજ જીવ લેવા.

અક્ષત : શ્રદ્ધા નહીં કેમ રહે કહે સખી ?-
મેં પ્રીતિગ્રંથી અણતૂટ ઓળખી :
છે કે સ્મૃતિ તે દિનની તને, પ્રિયે,
બનાન્ત તું ધૂમતી પુષ્પગ્રંથયે,
ત્યાં સિંહ ગજયો સહસ્રા કહીંક,
નાઠાં મૃગો, લાગી તને ય ખીક.
હું ત્યાં જ પાસે સમિધો વીણી રહ્યો,
તું આવી ઊભી પડખે અને થયો
ત્યાં સાથ લેગો હરિણો તણો યે.
મૃગાંગનાશાં તુજ લોચનો યે
સંત્રસ્ત ને લોલ નિહાળી, ઓ મૃગો
સરે પ્રિયાભ્રાન્તિથી તું કને, દગો
તું ફેરવે મારી બણી અને સરે
સમીપ, લાગે મૃગશૃંગ તે ડરે.
સરી, ઠરી દક્ષિણ બાહુ સ્પર્શી,
નિસર્ગસૌન્દર્ય પિયે તું હર્ષી.
તે ભીતિ ને હર્ષથી હાંફતી હા
છાતી રહે ઊપડી કારમી ત્યાં.
લહે સહુ તે મુજ બાહુ, તે દિને
તે તારી હેયાથડકે થઈ મને
અગાધ આત્મામહીં સંપ્રતીતિ
કે છે જ જન્માન્તર કેરી પ્રીતિ.

૧૨૦

૧૩૦

૧૪૦

આશંકા : પ્રતીતિ પામ્યા, મુજને શુભાવી.
પિતાની આજ્ઞા નહિ યાદ આવી :
વિવાહપૂર્વે કરવો ન સ્પર્શ.
પામ્યા સરસ્તીર, શમે ન તર્ષ.
પામ્યા મહાપ્રીતિ, મળી ન પ્રેયસી.
એ જોઈ હોશે વિધિ યે રહ્યો હસી.

બ્રહ્મદત્ત : જાણે બધું તે વિધિ ને તું યે, પ્રિયા,
 કે જાણું હું સર્વ પ્રસાધનક્રિયા
 વિલાસિનીઓની, તથાપિ અંગે
 તારે ન સંસ્કાર કર્યા ઉમંગે
 કદી ય મેં : ના રચી પત્રલેખા
 કપોલદેશે, મૃદુ આંકી રેખા
 વિશાળ ભાલે ન વિશેષકે રચ્યા,
 કે કેશપાશે કુસુમો ય તે ખચ્યાં.
 લાક્ષારસે રંગી નહિ પદાંશુલિ,
 કે વલ્કલેથી ય ઉડાડી ધૂલિ.
 ઊભાં ન સાથે કમલોચ્ચયે જલે,
 પછી સહસ્નાન રહું જ ક્યાં હલે ?
 ભલે ન ચૂમ્યા અલકાન્ત, કિંતુ તે
 ચૂમ્યા ન રે કર્ણશિરીષતંતુ યે !
 છાંયા કપોલે પડી જ્યાં સુધાભર
 મારે ધ્રુજ્યો ત્યાં પ્રતિબિંબિતાધર.
 આવા કઠોરવ્રતમાં રહ્યાં સ્થિત,
 તથાપિ દ્વલ્યો વિધિ કૂર, કિંચિત
 લોપાઈ આજ્ઞા ઋષિની ય, તો ભલે.
 તને હું પામીશ જ કોક તો પળે.

૧૫૦

૧૬૦

આશંકા : ને આજ ?

બ્રહ્મદત્ત : આશીશ અમીભર્યા બે
 સુલોચનોની. જગપંથ લાંબે
 પાથેય છે પૂરતું એ સુપેય;
 છે સોમ એ, ભાવિથી જે અહ્યેય.

૧૭૦

આશંકા : હા સોમ એ, જેહ ફરી ફરી પી
 ઘૂમી રહી હું મદમાં; ન છીપી
 તો યે પિપાસા, ઉલટી વધ્યે ગઈ,
 ને આજ આવી અવધી જ છે રહી,

જો જાઓ ચાલ્યા, મુજ સર્વ છીનવી,
રાખ્યું ન બાકી વિધિ કાજ કાંઈ!

અહમદત્ત : ના ફેરવી લે મુખ ફેરી સ્વર્ણિમા,
તે પ્રીતિવિસ્ફારિત નેત્રનીલિમા.
કેવું મહાભાગ્ય, અરણ્યવાસે
બાધા હતી દર્શનની ન ! પાસે—
પાસેજ રહેવું સહુ કેમ જાત,
જો હોત ભાગ્યે નવ દષ્ટિપાત ?

૧૮૦

આશંકા : ના દષ્ટિપાતે ક્ષણ આ દીઠી હતી,
સદા રસાદ્રી દગ તે મીઠી હતી.
આનંદઆંજી ગહનોમિચંચલ
સ્વપ્નોસ્ફુરંતી દગમાં સુમંગલ
મેં આત્મ મારાની સ્ફુટચ્છવિ દીઠી,
અંગાંગ ત્યાં ઊઘડી સ્નેહપીઠી.
ન જાણું રીતો નગરસ્ત્રીઓની
કે જાણું ભાષા, પણ ઊર્મિઓની
કુંધામણે મેં ય હતું વિચાર્યું
કે છે થવાનું મનનું જ ધાર્યું.

૧૮૦

અહમદત્ત : જો, જો, ન બીની તું કરીશ આંખ,
ન કુદલ આ લોચન હોય અંખ,
જે ઊભરાતાં નિત પ્રીતિઊભરે.

આશંકા : ને રાત આખી બળતાં ઉજાગરે.

અહમદત્ત : હા રાત આખી ! જહીં ચક્રવાક
સરસ્તટે છેક છતાં અવાક,
ત્યાં આપણે યે તરુ તીરનાં ત્યજી
આંખો પરોવી રહી—છેલ્લું જ્યાં હજી
અદશ્ય થાતું રવિરશ્મિ, છિન્ન
હૈયે ગુફા વાસવી ભિન્ન ભિન્ન.
દશા ટળે આ ક્યમ તે ન સૂઝે;

૨૦૦

ને ચિત્ત, જે નિષ્પ્રભ, ઝાઝું ઝૂઝે.
સંતપ્ત પીળાં મહપૂર્ણ પોપચે
પ્રગાઢ આત્મન-અવસાદ શો લયે !
દાઝી ઉઠે સ્પર્શી જ નેત્ર રાતાં.

આશંકા : ને અશ્રુથી તો નહિ કાંઈ શાતા.

અભદત્ત : કઠોરનાં કુંઠિત અશ્રુ મારાં
રહ્યાં જ છે સંચિત ક્યાંક સારાં. ૨૧૦
પરંતુ મેં એ પ્રતિરાત્રિમાં, પ્રિય,
કેં કેં વિતાવ્યા ભવ થૈ જ સક્રિય.
હું કોક રાતે અસહાય મારી
દેખી અવસ્થા, વળી કલ્પી તારી
-મૃણાલથી એ મૃદુ ચિત્તની તવ-
ઊઠી ગુફા છોડી જતો જ નીરવ

આશંકા : મારી કને ?

અભદત્ત : તે, પ્રિય, કેમ થાય ?
આશા ઋષિની ક્યમ લોખી બાય ?
રહી તું અસ્વસ્થ કદીકદીક,
પડી રહી એકલી ત્યાં જ ઠીક ૨૨૦
કદીક રોષે, તુજ તે ગુફામાં,
તો એ વળ્યાં ના ડગ તે દિશામાં
મારાં કદી. તે ન નિશાપ્રયાણ
હતાં સુખેષ્વસારી કર્યાં જ, પ્રાણ !
પરંતુ હું-કારણ તારી વેદના,
હૈયે વલોવાટ, વિચાર ખેદના,
વૈકલવ્ય અંગો તણું, શીર્ણ આશા,
ને આત્મમૂર્છા દ્રવતા નિસાસા,
હું લાવવા અંત જ સર્વનો તે
છોડી ગુફા દોડી જતો જ પોતે. ૨૩૦
અરણ્ય ઓળંગું, ન કોઈ રોકે,

ગણું નહીં કંટક કંકરો કે.

ને અર્ધનિદ્રામહીં ત્યાં ધપી રહું

આશંકા : રાણી કને ?

અભદત્ત : છેવટ એ જ તેં કહ્યું ?
રે આટલે યે દિવસે !

આશંકા : શું મોટું ?

અભદત્ત : એ એજ કે વિધન ગણ્યું જ મોટું ?

આશંકા : વિચાર્યું ના વિધન, યથાર્થ માત્ર.

અભદત્ત : યથાર્થ ઇચ્છે ?—નવ હોત પાત્ર
તું-કાજ, જો મેં ગણી હોત વિધન;
ન રાણી ભૂલ્યો બની હું કૃતધન.
નિમેષઉન્મેષ થતા જ દષ્ટિએ,
ને છાતી જેવી ઉપડે પડે, પ્રિયે,
બંને ય એવાં રુધિરે સ્ફુરી રહો.
છે યાદ તે દશ્ય શરન્નભે, અહો !
શશાંકલેખાની હતી શી બંકિમા !
ને શુકતારા ખીલી રંગભંગિમાં !
આકાશ ધારી દ્વય અંતરે રહે,
પ્રસાદ હૈયે નિજ દિવ્ય શો લહે !

૨૪૦

આશંકા : હૈયાં જગે શું બહુ કાંઈ એવાં ?
એ વ્યર્થ તર્કે શિદ માન લેવાં ?

૨૪૦

અભદત્ત : ન વ્યર્થ તે કિંતુ કહ્યું યથાર્થ.

આશંકા : તો રાણીનો કાંઈ ગણ્યો ન સ્વાર્થ.
સંત્યાગ ક્રીધો ત્રણ વર્ષ. જાઓ.

અભદત્ત : મળ્યો ઉપાલંભ તણાય લહાવો,
ને તેય તારી જ કનેથી ! અંતે
ત્રણે ય વર્ષે મળી પ્રીતિપંથે
કમાઈ કે આર્તિ હજી અધૂરી,

પ્રીતિ જણાઈ વિધિને ન પૂરી.
તથાપિ બાલે ! કહું એક વેળા
જતાં જતાં . . .

આશંકા : હું કહું શબ્દ છેલ્લા :

૨૬૦

ના આવું ફેંટે કદિ કોઈ સ્ત્રીને,
ફેંટે જ વા તે નગરોની સ્ત્રીને.

અભદ્રત : જો તેં ય ના પારખી પ્રીતિ પૂરી,
હૈયે ય મારે શું હશે અધૂરી ?
પ્રતીતિ તેની ન શું આ જ જન્મમાં ?
પ્રેમે ઠયો, પામી શક્યો તને ન કાં ?

આશંકા : આવી પ્રિયાને શું ઘટે જ નામ ?

અભદ્રત : જો સૂર્ય ઊગે, ન હવે વિરામ.
જવું, જવું ફર . . .

આશંકા : જવું જ ? કે તે
રાત્રિપ્રયાણે સમું આ ય તે છે ?

૨૭૦

અભદ્રત : તે સૌ પ્રયાણે તુજ પ્રીતિતંતુ
પાછો મને ખેંચી રહત, કિંતુ . . .

આશંકા : આજે નથી એ બળ તંતુમાં તે !

અભદ્રત : છે, છે જ એથી અદકેરું. વાતે
પરંતુ તું કયાં કથવા જ દે છે ?—
કે અન્ય કો સૂક્ષ્મ જ તંતુ ચે છે,
આકર્ષવું જેનું ઠરું અચૂક.
તે માછીમારો તણી વાત, મૂક
સુણી રહ્યો હું તહીં કાલ રાતે,
ત્યાં એક બોલ્યો : ‘લઈ સૈન્ય બાતે
રાણી ચઢે શત્રુ પરે !’ બીજે કહે :
‘મેં ચે સુણી ઊડતી વાત કે રહે
સેનાપતિસ્થાન સુહાવી પોતે
કુમાર છે જે ત્રણ વર્ષનો તે.’

૨૮૦

આશંકા : જાઓ ! રહ્યા જોઈ જ શું ?

અભિહત : પધારે
ઋષિ ઉપઃસ્નાનથી વારિ-આરે.

ઋષિ : વત્સ, પ્રસ્થાન કે પાછું ? જવું છે એકલા જ શું ?

અભિહત : શ્રદ્ધા સર્વે રહી મારી, આશંકા સાથ જૈશ હું.
[આશંકા નાચી બેઠે છે.]

ઋષિ : મંગલ વ્યોમપૃથ્વી હો, દંપતી હો સુમંગલ !

આશંકા : પિતા પ્રણતિ !

અભિહત : મારી ચે !

આશંકા : ચાલો, તેડે રિપુહલ. ૨૬૦
[જંને જાય છે.]

ઋષિ : ગયાં ચે ! ભદ્રમાર્ગી હો ! મુજશો જોઈ, ઉલ્લસી,
પ્રાચી ને સૂર્યના યોગે જ્યોત્સ્નાનાથ રહ્યો હસો.

કુબ્જા

[વિષય : કુબ્જાગણરામ વિષે પોતાને ગંધ આવતાં તેમનો ઘાટ ધડવા કંસે તેમને અફર દ્વારા મથુરા ખેલાવ્યા. પુરમાં ચાલતાં રસ્તે ઘોળી મળ્યો તેની પાસે તેમણે ઘોળેલાં વસ્ત્ર માગ્યાં. એણે ન આપ્યાં એટલે કુબ્જા તેનું માથું ઉડાવી દીધું. પછી દરજી પાસે તેમાંથી સુંદર પહેરવેષ તૈયાર કરાવ્યો ને બધાએ પહેર્યો, આગળ જતાં માળી મળ્યો. તેની પાસેથી માળાઓ ધારણ કરી. ત્યાંથી ચાલતાં રસ્તે એક સુંદર મુખવાળી ખુંધી (કુબ્જા) યુવતી ગળી. તેના હાથમાં સુગંધી લેપસામગ્રી હતી. અગને લેપ કરીશ ?—એમ પૂછતાં તેણે કહ્યું : હું કંસની દાસી ત્રિવક્રા છું. મારું લેપન જે કંસને બહુ ગમે છે, તેને માટે તમારા જેવું બીજું કોણ પાત્ર હોઈ શકે? લેપનથી પ્રસન્ન થયેલા એવા કુબ્જા એના પગના ફણાને પગથી દબાવી હડપચી નીચે બે આંગળી રાખી એને જાચકી. જેનાં અંગો સીધાં થઈ ગયાં છે એવી તે કુબ્જાના સ્પર્શથી તરત જ પ્રમદોત્તમા બની રહી. કામથી વિહ્વલ બનેલી તે કુબ્જાના ઉત્તરીયનો છોડા ઝાલીને સ્મિત કરતી બોલી : ‘હે વીર, ચાલો ધરે જઈએ. તમે છોડ્યા જાઓ એમ નથી. તમે મારું ચિત્ત વલોવી નાખ્યું છે. કૃપા કરો.’ બલરામ દેખતા હતા ને ગોપોની પાછળ નજર કરી હસતાં હસતાં કુબ્જા કહ્યું : ‘હે સુંદર બમરવાળી ! પુરુષોની મનોવ્યથાને દૂર કરનાર એવા તારે ધરે, મારું કાર્ય સિદ્ધ થયેથી (‘સાધિતાર્થ’), હું આવીશ. ધર વગરના અમે પથિકા-તેનો તું જ આશરો છે.’

પછી ધનુષ્ય તોડ્યું, કુવલયાપીટ હાથી હણ્યો, ચાણુર અને કંસનો વધ કર્યો. દેવકી વસુદેવ ને રાત્ર ઉત્તરેનને બંધનમુક્ત કર્યા. માળાપે કુપનયનસંસ્કાર આપ્યા એટલે બંને ભાઈઉત્તરયિની જઈ સાંઢીપનિ પાસે રહી વિદ્યાજન કરી આવ્યા. મથુરા પાછા આવી કુબ્જા નંદ આદિને—ખાસ તો ગોપીઓને—માટે સાંત્વનનો સંદેશો લઈ ઉદ્ધવને ગોકુળ મોકલ્યા . . . બાળે મહિને, ઉદ્ધવના આવ્યા પછી, કામતમ કુબ્જાના ધર તરફ કુબ્જા જાય છે. વિદાય વખતે, તે કેવલ્યનાથ દુષપ્રાપ્ય દૈશ્વરને પામ્યા પછી દુર્ભાગ્યે માગીને આ માગ્યું : ‘અરે ઓ પ્રિયતમ, અહીં મારી જોડે કેટલાક દિવસ રહો ને રમો. હે કમલલોચન, તમારો સંગ છોડ્યો જાય એમ નથી.’ તેને કામવર આપી કુબ્જા પોતાને નિવાસે ગયા.

અત્યારની પરિભાષા પ્રમાણે બોલીએ તો કુબ્જા એ જેનો વિકાસ રૂંધાયો છે એવો (infantile) કુંઠિતચિત્ત જીવ છે, ‘શૃંખલિત આત્મા’ છે. શૌર્ય અને પ્રેમનો અનુભવ થતાં તેનું સ્વત્ત્વ ખીલવા પામે છે.

બાળવતમાં રાધા નથી. આ કૃતિમાં રાધાને કુબ્જા જેટલું જ મહત્ત્વ છે અને તે કુબ્જા અને રાધાનો વિરોધ (contrast) બતાવવાના આશય વગર જ. કુબ્જાવૃત્તિ અને રાધાવૃત્તિ એ બંને સ્ત્રીહૃદયની—કહો કે મનુષ્યમાત્રના હૃદયની—સ્વાભાવિક વૃત્તિઓ છે : એકને પ્રિય વસ્તુનો કબજો જોઈએ છે, પ્રિયતમને તે મંદિરમાં પૂરવા માગે છે. બીજી પ્રિયમય થઈ જાય છે, વિશ્વ જેવડું હૃદય કરી તેમાં જ પ્રિયતમનો વિલાસ નિરંતર અનુભવે છે.

ઉત્કટ રૂપે અનુભવાય ત્યારે ખંને વચ્ચેનો ભેદ પણ ગળી નય છે. કુબ્જને પામવા કુબ્જને રાધા બન્યા વગર છૂટકો નથી. અને રાધા પણ વિશ્વને આણુએ આણુ કુબ્જ-લીલા અનુભવતાં શું કુબ્જવૃત્તિની જ વૃત્તિ નથી પામતી ?]

તરલા : વિરહે વિરહાલાપે વીતી અર્ધ વિભાવરી.

સરલા : વાસન્તી પૂર્ણિમા થે તે ખીલી વેરણુ છે ખરી.

કુબ્જ : [પ્રવેશાને] આજ તો એ આવશે જ !

સરલા : નહોતા તે ? કોણ ખારણે હતું તો ?

તરલા : દુષ્ટ અનિલ ?

કુબ્જ : રોકાયા કંઈ કારણે હશે ! જોઈ, ચંદ્રશાલા પરથી કે જણાય છે ?

સરલા : જશે કહી, મયૂરિકા ને બીનં ત્યાં ઘણું ચ છે.

કુબ્જ : તે પહેલાં તો હું જ પહોંચી જૈશ દષ્ટિથી. કારમી ચોકી કરી રહી ખંને કીકીઓ સખીઓ સમી. આવે તો, આવશે કહેવા ?

તરલા : જો તું દોડી ન આવી હો પોતે જ.

સરલા : પ્રિયને ઝાલી હાથે તેડી ન લાવી હો. ૧૦

કુબ્જ : આથી તો બે ચ છે મારી કોડિલી કીકીઓ સમાં. જાઉં, જોઉં. [નય છે.]

તરલા : હું ચે લહોઉં અશ્રુ, જે સખીઆંખમાં.

સરલા : જોયું ને ? કંઈ નહોતું ત્યાં, તોય દ્વારે ગઈ ધસી જરીક ખખડાટે; શો માર્ગ સૂનો રહ્યો હસી ! આજ છે ચડી એ ધૂને !-રીળાતી રનેહવ્યાકુલા ચઢે અગાશીએ, દોડે દ્વારે વિરહવિદ્વલા. થશે શું ?

તરલા : શું થશે ? કેં યે નહિ. રાત પૂરી થયે
આવશે સુધ ને ભૂલી જશે દુઃસ્વપ્ન; આ વયે
હોય બ્રાન્તિ નહીં આવી, એ જ આશ્ચર્ય તો સખી.
કરીએ, કરવી પ્રીતિ તો, ખેલેથી જ ઝોળખી. ૨૦

સરલા : તું ય ડાહી થઈ ગઈ, તો આ નિઃસત્ત્વ પૂણિમા,
અને વ્યર્થ ખીલી તારે મુખે આ રનેહસ્વણિમા.
ક્ષણેક્ષણ નવું શોધે ક્યાં ગૈ તે તવ કામના ?

તરલા : કહું છું, જેટલા આવે ગોવાળો ગામસીમના
તે બધાની પૂંઠે થેલા થવાતું યે કદી હશે ?
નગરે વૃષ્ણીવીરોની વરણાગી નભશે ય શે ?

સરલા : કેમ તો કોઈએ નહોતું જોતું કુખ્જની સામું યે ?
અને કુખ્જપણું ટાળ્યું કોણે તે ભૂલી ગૈ તું યે ?

તરલા : અકસ્માતે !

કુખ્જ : આજ રાતે . . .

સરલા : જો, જો, આ આવી ખડાવરી;
આજ વેરણ રાતે એ બચી જો જાય તો ખરી ! ૩૦

કુખ્જ : આજ રાતે થવી નિશ્ચે પ્રિયની પધરામણી;
મુખ દેખ્યા વિના લાગે આંખો આ અળખામણી.
વિજયાદશમીનો તે હતો દિન સુમંગલ,
પ્રીતિઆરંભની ત્યારે ઉદ્ભવી કારમી પલ.
શારદી પૂણિમાએ મેં માનેલો મિલનોત્સવ;
વાટ જોતાં વદ્યા દિનો, માસો, વીત્યો અરે ભવ.
છોડવ્યાં સહુને કારાગારથી, માત્ર એકલા
આ શૃંગલિત આત્માને ભૂલી મહાલંત મોકળા.
ગાત્રો સીઝાય, ભીંજાતું આયુષ્ય વ્યર્થ અશ્રુએ,
અને બાળું છું દાવાગિનિ લાગ્યો જાણે રૂવેરૂવે. ૪૦
હંમે સૌન્દર્ય અંગોનું, હંખતી નહોતી વકતા,
વક્ર અંગે મોકળા સૌ મથુરામાગ તો હતા.

હવે રૂપથી લાદેલી લજ્જાઉં પુરમાર્ગમાં,
નખટપ્રભુચિની મ્હેંએ બતાવું શું સમાજમાં ?
ક્યાંથી એ દિન સામેથી એને આવવું ત્યાં, અને
મારે જવું અકસ્માતે . . .

સરલા : તું ચે આ તરલા કને
અશ્રદ્ધાપાઠ પૂરા શું શીખી છે બેઠી ક્યારની ?
કૃષ્ણ ! આવો ! ન રહેવાતી કથા આ ઉપહાસની !

કૃષ્ણ : કૃષ્ણ ? ક્યાં છે અરે કૃષ્ણ ? તરલા, નિદતાં ય જો
આવે કૃષ્ણ, આપણી તો નિદારૂપ સ્તુતિ હજો. ૫૦
અને શું તરલા, નિદા કરતી'તી ? કર તો ખરી,
વ્હાલી, નિદાનિમિત્તે ચે પ્રિયને સ્મર જો જરી.

સરલા : જવા દે !

તરલા : કે નહીં, એ તો વક્તા તારી જે ગર્હ
ગાત્રની શા પ્રભાવે, તે શોધતાં મેં કહ્યું કંઈ,
ગમ્યું ના બહુ તે આને.

કૃષ્ણ : મને તો ગમશે જ તે.
ભલે તું ખોટું કહ્યે, આ અંગો રહેશે જ છે જ તે.

તરલા : નથી કેં કલ્પવાનું ચે, વાત છે આટલી જરી:
ખેલાં વકા હતી તું ને છે હવે રૂપસુંદરી.

સરલા : એમાં કહ્યું ય શું તે કે કરે વગાઈ આવડી ?
કોણે તે કર્યું ?

કૃષ્ણ : તું કહે જો !

તરલા : જવા દે. પડશે લડી. ૬૦

સરલા : અમે તો સાંભળ્યું છે કે રાજમાર્ગે જતી હતી
ત્રિવક્રા કંસદાસી ને હાથમાં શોભતી હતી
સુગંધી લેપસામગ્રી; રોકીને માર્ગની વચે
ઊભા ગોપકિશોરો; ને મધ્યે રૂપરસે લચે
કુમાર કૃષ્ણ, બંને તે સામસામે થઈ રહ્યાં . . .

તરલા : એ લાજનાભારથી વક ગાત્ર સ્ત્રીધાં થઈ ગયાં !

કુબ્જા : પછી ?

સરલા : થઈ અબાણી શું તું ચે પૂછે : ‘પછી ?’ સખી !
પછી માગ્યું રિમતમુખે લેપન, શ્રેષ્ઠ ઓળખી.
તેં કહ્યું, ‘કંસનું છે, છે રાજા અર્થે.’ ‘ન તે મળે
અમોને આરુવદને ?’ કૃષ્ણે પૂછ્યું જ તે પળે ૭૦
તેં કહ્યું, ‘લાગ્ય કયાંથી કે આ ભાલે...’ અર્ધશબ્દથી
થંભી, તું આદરે લેપ, ઊંચીનીચી થતી મથી.
પલાશદ્રુમશા ગ્રીષ્મે કૃષ્ણરામ સુઅર્ચિત
શોભે ત્યાં કેસરે-મિશ્ર-ચંદને આરુ ચર્ચિત.
મથામણ હતી જોઈ અર્ચાસમયની તવ,
આગે આવી મુખ સામે ઊભા તે ભાવનીરવ
કૃષ્ણ, ને પગથી દાળી અંગૂઠો તુજ, અંગુલિ
ચિખુકે રાખી ઊંચકી, ત્યાં ગાત્રગ્રંથિઓ ખુત્તી.
વપુઃશ્રી શી ખીલી ઊઠી ! હતું જ મુખ તો મીઠું,
રૂપ તે વિધુવદના, મથુરામાં ન’તું દીઠું. ૮૦

તરલા : શાન્ત છે કેમ તું દેવી ? મિથ્યાવચન સાંભળી ?
હું કહું કેમ સખીને રૂપસંપત્તિ આ મળી ?
પ્રિયસ્પર્શે...

કુબ્જા : શું ખોલી ? હા, દિવ્યસ્પર્શે.

તરલા : અલૌકિક

પ્રણય નુભવે તુટ્યું વક અંગ તણું ત્રિક.
સ્પર્શતી અંગુલિ ભાલે આર્દ્ર ચંદન-આડશે,
ચંદન પ્રેરતું કાંઈ અંગુલિથી નસેનસે.
ને ન તું ફૂલતાં થાકી, એમાં સૌ ગ્રંથિઓ હલી,
ત્યાં એણે ચિખુકે સ્પર્શી પ્રગટાવી જ વીજળી.
નમ્મે ઊંચકવા તે, ત્યાં પાંપણે પાંપણે મળી,
અધરે અધર સ્પર્શ્યો, ભાલે ભાલ; ગઈ ગળી ૯૦

સવેં વિકૃતિ ને સોહી રૂપલક્ષ્મી રહી મહા.
આંખો મસળીને જોવા લાગ્યા ગોવાળ સૌ અહા !

સરલા : લે, તું તો બધું ચે બાણે, વખાણે માત્ર કૃષ્ણ ના.

તરલા : કહું વળી ખીચું, શેણે ગયા દોષ સખી તણા ?
પ્રિયદર્શે . . .

કુખ્જ : દર્શને હા અગાધ પ્રીતિના . . .

તરલા : ઢળી
લોળી આ દગમાં તારી, ગૂઢાતિગૂઢ નિર્મળી
તેની દગ અને કૂંડે જો સખી શું બન્યું ?

કુખ્જ : અઘપિ
સ્મરતાં દગ, એમાં સૌ સ્મૃતિ અન્ય જતી ખપી.

તરલા : દષ્ટિમાં ઢળતાં દષ્ટિ ચૂર્તિ ત્રિભંગ ઊતરી
ત્રિવક્ર અંગમાં, સામે પછી ટટાર તે જરી ૧૦૦
ઊભો, ત્યાં તે ત્રિવક્રનાં અગે ત્રિભંગમૂર્તિએ
ટટાર થઈ ને કુખ્જ સરલા થઈ સ્ફુર્તિએ !

સરલા : જા ! કુખ્જની ય શું મારી જેમ હાંસી ઉડાવતી ?
માનતી ના સ્વયં કાંઈ તો ચે તર્ક લડાવતી !

કુખ્જ : ઉપહાસ જ છે ને આ ? મને ભીતિ હતી, સખી,
તું ય ના અન્યની જેમ કૃષ્ણને શકી ઓળખી;
ને ના નિંદા કરી શકે.

તરલા : કહું સખી તને ખરું ?
ઉપેક્ષા જે કરે તેની હું તો નિંદા ય ના કરું.

સરલા : ઉપેક્ષા ?

તરલા : શું ખીજુ ?

સરલા : કહે જો, કુખ્જ ! શું તુજને કહ્યું,
જ્યારે થૈ પ્રીતિવશ તેં ઉત્તરીય હતું અહ્યં ? ૧૧૦

કુબ્જા : ‘આલો મારે ઘરે’—હું કેં સમજું કે શું ઉચ્ચરી,
 તે પૂર્વે સ્નેહના શબ્દો પડ્યા મુખથી નીસરી.
 સુણીને કાંક લજ્જાથી જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાની બાજુએ
 અને ચોગમ વીંટાયા ગોપવૃન્દ લણી જુએ
 ને બોલે, ‘તમ જેવાનો અમોને પુરમાં જરી
 અન્નણ્યા પરગામીને આશરો એક સુંદરી.
 કાર્ય સિદ્ધ થયે તારે ત્યાં આવીશ અવસ્ય હું !’
 ને જતાં જોયું જે રીતે એ તો શી રીત હું કહું ?

તરલા : કાર્યસિદ્ધિ હજી શેષ ! કંસચાણુર તો ગયા,
 હજી કોણ સુભાગીના વાંકા છે જ ગ્રહો રહ્યા ? ૧૨૦

સરલા : વાંકાબોલી, થયા પૂરા હોત કંસ તણે કર,
 તો રાજી થાત તું ? હોશે કરતા શું ય દુષ્કર ?

કુબ્જા : ભલે ન મળવાવેળા આવે, ઝંખીશ હું અહીં
 આયુષ્યભર, રે ! એનો વાળ વાંકો થશે નહીં.

સરલા : આવી આશિષથી તો તે દિને રક્ષા થઈ હશે,
 ઉપાય બચવાનો ના હતો તે દિવસે કશે.

તરલા : હાય રે છે ય કેલું તો જોર ! હાથઝપાટથી
 ધોળીનું શિર છેલું ને ભાંગ્યું ધનુષ્ય હાથથી,
 જાણે શું શેરડીસાંઠો. ઘેરીને દ્વારતોરણે
 ગાંઠો કુવલયાપીડ હસ્તી દોડ્યો પૂઠે અને ૧૩૦
 લાગ્યો ધુમાવવા ચારોમેર ચૂંદ, થતું ત્યહાં
 જાણે અજગરે વીંટી લીધો—લીધો કુમાર હા !
 જાલવા જાય ત્યાં તો તે સરે ચપળતાભર્યો,
 ઓ આલ્યો—થતું ત્યાં હાથીપગ વચ્ચે થઈ સર્યો.
 વંકવોળામણા માર્ગે ધૂમી ખૂળ ધુમાવિયો
 હાથીને, થકવી પોતે પડ્યો થાકી, ઉગામિયો
 ડોક ડાબે નમાવીને ગજે ગર્જત ભીષણ
 અદ્રિશુંગે ખીજલેખાશે દંતૂશળ દક્ષિણ.

પરોવી હમણાં લેશે ક્ષણમાં, વીંધતો ધરા
 પાતાળકાંતો જો જો ઝૂક્યો ચે, અહ ત્યાં જરા ૧૪૦
 ખસી જઈ, હસે ઊભો કુમાર; ગજ ત્યાં પડ્યો
 રોપાઈ પૃથ્વીમાં; ખેંચ્યો ત્યાં, દંતૂશળ ઊખડ્યો.
 ઢળ્યો નિશ્ચેષ્ટ હસ્તી ને તે દંતૂશળથી જ હા
 મહાવત અને હાથી ટીપો, સ્કંધે મૂકી મહા
 આશ્ચર્યકર તે શસ્ત્ર પેઠો એ રંગમંદિર.

કુબ્જા : જોયો'તો મેં ય ને!

સરલા : તુંથી સરલા ! છે ન કોઈ રે
 કૃષ્ણાનુરાગિણી મોટી.

તરલા : રંગસ્થાને પ્રવેશતાં
 યુદ્ધ ચાણુરથી જામ્યું, વર્ષા પ્રહારની થતાં,
 જેમતેમ ખમે બાળ. સંક્ષુબ્ધ પ્રેક્ષકો થયાં.

કુબ્જા : હજી મારે ન અંગે એ મારનાં લાંછનો ગયાં. ૧૫૦

તરલા : પછી તો બધું જાણે તું શું બન્યું તે. પરંતુ ના
 મને તે સમજતું કે જેને એ તુચ્છ જંતુના
 દેહ પેઠે, મસળતાં લાગી ના વાર કંસ કે
 મલ્લ ચાણુરને: ઊંચે ઉછાળી ધ્રોળી ત્રાટકે
 નીચે ચાણુર પટક્યો, તડિત્વર જઈ ધપો
 મંચે, કેશથી ઝાલીને કંસને ફગવી, કપિ-
 છલંગે ફૂદી, કંઠેથી પ્રાણ તત્કાળ નિર્ગમ્યો.
 જેણે, જેને નગરનો વૃષ્ણિસંઘ પગે નમ્યો,
 તે-હા !-તે વીરને શેની ભીતિ, સંદેહ, વાર વા
 આવતાં અહિંયાં દીધું પ્રીતિવચન પાળવા ? ૧૬૦

સરલા : કૃષ્ણવિદ્વેષિણી !

તરલા : શું ?

સરલા : તે-? હોડી આવે ગમારશે ?
 દેખ તોં અહિંયાં એને આવવા અધિકાર શો ?

કુખ્જ : પ્રીતિ.

તરલા : વચન.

સરલા : તો યે કે સુસંસ્કૃત થવું ધટે.
સાંભળ્યું હતું કે વિદ્યાકાજે સિપ્રાનદીતટે
જઈ ઉજ્જયિની સેવ્યા સાંદીપનિમુનિ અને....

તરલા : આચ્યો યે !

સરલા : આવશે, ને, તો અહીં પ્રિય સખી કને !

તરલા : અરે નગરમાં આખા ઓ ધૂમે રાત ને દિન,
કુખ્જ જરી જીએને તો ભૂલી જાય જ તે વિષુ
નકામું હિજરાવાનું આવું !

કુખ્જ : જો ! વાગી વાંસળી !

સરલા : હવે થશે શું ? ફટકયું ચિત્ત પાછું ! અરે ઢળી ૧૭૦
ધરા પર, અને રાખી શ્રવણો પાસ બે કર
અસુણાયા સુણી રહી અનાહત કંઈ સ્વર.
કુખ્જ છે અહીં, છે એને સમાચાર જ એ ઘણા.
નકામી તરલા તું યે જગવે સૌ વિટંબણા.

તરલા : કેંક તો વાત કરવી !

સરલા : જો જાગી !

કુખ્જ : વાગી વાંસળી.

જમુનાતીર ઉભયે છલકાવી રહ્યા છલી
સુરો, તરુ પરે, શાખા પ્રશાળા પર, નર્તતા
પત્રેપત્રે, અદ્રિશુંગે લાસ્યમાં સહુ વર્તતા.
ચંદ્રના ચારુચપલ કિરણેકિરણે હસે
વેણુનાદો, બિલરાઈ સર્વત્ર ઉર આ ડસે. ૧૮૦
ધન્ય ગોપાંગનાઓ તે, જે આ નાદ સહી શકે
અને વિયોગમાં યે જે અહૈયાહીન રૂઢે ટકે.

તરલા : ખસ એ ગોપીઓ કાજે, કહે છે, દૂત ગોકુલે

મોકલ્યો સાન્તવનાનો લે સંદેશો; આ વિનામૂલે
મળ્યું કુખ્જનું હૈયું જે, ગણના માત્ર તેની ના.

કુખ્જ : સંદેશાને શું કરે? સૌ શે જીવે કૃષ્ણના વિના ?
ખીન્તાંનું તો અરે ઠીક ! જીવે તે શે રસેશ્વરી...

તરલા : રાધા ?

સરલા : કૃષ્ણ ?

કુખ્જ : કૃષ્ણ !

સરલા : રાધા.

કુખ્જ : સખી, છે વાત તો ખરી
તારી, શેણે ટકે કૃષ્ણે જો રાધાઉર હોય ના ?
રાધાકૃષ્ણ ટકે ખંને આધારે એકમેકના. ૧૯૦
અરે એ કેવી તો રાધા !

તરલા : તને ખાધા !

કુખ્જ : ન તું અરે
ખોલ એવું. કેવું જો આ હુંથી રાધા થવાય રે !

તરલા : તો તો, છો ના મળે પોતે, સંદેશો તો મળ્યો હતો !
ને ન હોત દશા આવી, ગોવાળોને રૂડી ગતે
વખાણવાની !

સરલા : નથી તે ભાગ્યમાં તવ.

કુખ્જ : સુંદરી
એકલીએકલી આજે આ વસન્તવિભાવરી
વિષે કદમ્બ વૃક્ષોની છાંયામાં ખડાવરી હશે
જ્ઞમંતી શોધતી તે જે નેત્રની કીકીમાં વસે.
તરે સ્વપ્નતરંગોમાં સહેલારા લેતી, કયાંક તો
નમાવી ડાળ, ગાલીને જિલે સંકેરી હાંકતો ૨૦૦
હૈયાપાલવ, ને જુએ એકીટશ નદીતટ
સામો, ને સાંધતો ખંને તટને કૌમુદીપટ !

કે આવે, હમણાં આવે ! પરંતુ માત્ર ઊછળે
જમુનાજળના કૃષ્ણ તરંગો, ઊછળી ઢળે;
રસશુભ્ર ઉરે શ્યામ વિરહોર્મિ તણું કુલ
યથા તુમુલ હિલ્લોલે ચડી સરતું વ્યાકુલ.

સરલા : તું ચ રાધામય જની !

કૃષ્ણ : રાધા કૃષ્ણમયી !

તરલા : હવે
છોડશે ઘેલછા ? હું તો આ ચાલી ! છો સખી લવે,
ચાલ તું સરલા !

[નય છ.]

સરલા : આવી !

કૃષ્ણ : એક એ રટણા હશે,
ને ન કૃષ્ણ વિના ઠાલું ઠામ ક્યાંય હશે. ૨૧૦
ચમુનાજલકલ્લોલે આણુએ આણુ પૃથ્વીને,
વાયુની લહરેલહરે કિરણે શીતરસ્મિને.
ને શરીરે રૂવેરૂવે પ્રતીતિ પ્રિયની થતાં,
પ્રેમભૂતિ પર નેત્રો નિમીલિત વિરામતાં;
સ્નિગ્ધ ઊછળતા હૈયે હાથ એક રહી ગયો
અને હેરી રહી જાડું કે કેવું આખી તે રહ્યો
હૈયાની ગોરસીમાંથી ! . . .

સરલા : હવે યે જો ન આવશે,
તો કૃષ્ણ તે કૃષ્ણ શેના ?—ચિત્ત જેનું સદા લસે
માનવીઉરના રાધારસે.

કૃષ્ણ : કૃષ્ણ ! પ્રિયંવદ,
એજો આ ઉરમાં શાને રેલાવી રસસંપદ ? ૨૨૦
દીર્ઘ નિઃશ્વાસશા માસ ગયા આ, રે ન સ્પર્શશે
આળ એની તને લેશ. અરવીશ, બલે હશે
વર્ષો અરવવાની તે ! જો ! જો ! જો ! વાગી વાંસળી !
[મૂર્છા પામે છ.]

સરલા : અંતે આ ? કૃષ્ણ, રે ! આવો !

[કૃષ્ણવેશમાં ઝારી સાથે તરલા પ્રવેશે છે.]

તરલા : સખી મૃછિત શું ઢળી ?

સરલા : તરલા, વળી છે શું આ ?

તરલા : મુખે સિંચ સખી ! જલ,

લાવીતી ઝારી હું તારે કાળે, આજ રચી છલ

હું તું બની કૃષ્ણરાધા, દર્શને સખી જો રીઝે,

ધડી રીઝવીએ. જો, જો જાગી, દેખી રખે ખીજે.

આવ, ઊભ કને મારી જળઝારી લઈ.

[બંને રાધાકૃષ્ણવેશે ઊભાં રહે છે. કુબ્જ-
ની આંખ ખૂલે છે, ત્યાં કૃષ્ણ પ્રવેશે છે.]

કૃષ્ણ : પ્રિયે,

આજ છું અતિથિ.

કુબ્જા : કૃષ્ણ !

[ઊભી થઈ હાથ ઝાલે છે.]

પહેલું વંદલું જોઈએ ૨૩૦

રસસ્વરૂપ આ રાધાપદે ! ચાલો !

[કુબ્જા નમન કરવા જાય છે ત્યાં તરલા-
સરલા બાંધુ ખસી જઈ કૃષ્ણને નમે છે.]

કૃષ્ણ : ચલો !

[બંને અંદરના ખંડગાં જાય છે.]

સરલા : સખી,

હવે છોડીશ ના વેશ.

તરલા : સ્ત્રી રૂહેવામાં જ ઓળખી

રતિ મેં આજ, ને રાધા થવાની બલિહારી છે.

[કિન્નવ પ્રવેશે છે. એમની આંગળીએ શુક છે.]

કિન્નવ : રાધાકૃષ્ણ ! અહીં યે તે બંને કુંજવિહારી છે !

શુક : રાધા ! રાધાકૃષ્ણ ! કૃષ્ણ !

સરલા :

એસો !

તરલા :

ગૃહમયૂરની

વાસયદ્વિ પણે, એસો શુક ત્યાં !

ઉદ્ધવ :

કુંજ ફરની

યમુનાતટની પેલે પાર, ત્યાં તમ એસણાં
ખંસીવટની શાખાએ; આજે અહીં સુવર્ણનાં
આસને !

શુક :

ભૂતલે જ્યાં જ્યાં જઈએ જોઈએ તહીં,
મૂર્તિ ત્રિભંગ તે રાધા સહ દષ્ટે તરી રહી. ૨૪૦
જય હો !

ઉદ્ધવ :

શુક, શું ખીજું તમારે દેખવું ય છે ?
અને મુખે પ્રિયનામ વિના શું બોલવું ય છે ?
કુખ્જનિવાસ છે આ તો !

શુક :

ભલેને ! રનેહરપંદને
વ્યાપી છે મૂર્તિ તે બહાલી આણુએ આણુ વિશ્વને.

તરલા :

હા. આ રાધા જ છે મારી પડખે, આવી દેખવા
કુખ્જને રીઝવું કેવો હું તે.

[સરલા એનું હાથથી મોં દબાવે છે.]

સરલા :

છોડ !

શુક :

ઉવેખવા

રાધાને શક્તિ છે કેની ? કૃષ્ણની ? કૃષ્ણ તો મળે
સર્વત્ર માત્ર રાધાને.

ઉદ્ધવ :

ભક્તિ એમ નહીં ચળે

શુકની, કૃષ્ણલીલાના સાક્ષી છે, રસરાસનાં
દર્શને મત્ત છે. વાક્યો તમારાં ઉપહાસનાં ૨૫૦
વ્યર્થ છે એમની પાસે. વૃંદાવનનિકુંજમાં
જે વેણુનાદ ઢોળાયો, સીંચાયો સુમધુજમાં,

સરલા :

તો તો સખી, પૂછ રહી ગતે

યમુનાનટલીલાની વાતો; રંગડતી મને
રૌજ છું કૃષ્ણની નિદ્રાકથાથી, કેમ દાણુ ને
વસ્ત્રનાં હરણે રાગ્યા કૃષ્ણ, લેણુસ્વરે વળી
આકર્ષી જો ખીલ્યુંદોને, ફુંગમાં રચી મંડળી
રમ્યા રાસ સમુદલાસે.

શુક : પૂછશે તો.

સરલા : કહો !

તરલા : કુહાને !

ઉદ્ઘન : કહો જ શુકદેવ તે. ૨૧૦

શુક : નિંધ કેં નહોત વ્હાલામાં, તમજેવાનું શું થતે ?
ખરે જો હોત કેં નિંધ તો અમે. . —વાત કિતુ તે
જવા દો ! અમને તો છે લાગ્યો ઉન્માદ ઉલ્લાસ ;
વ્હાલાની રસલીલામાં રૂઢ્યા રહેએ ! સુણો ક્ષણ !—

[હવેની પંચશ્લોકીના લલકારમાં વચ્ચે-
વચ્ચે ઉક્ત વળે છે ને ચોથી પંક્તિઓમાં
સરલા-તરલા પાણ સૂર પુરાવે છે.]

ખાલા મુગ્ધ, સુદુગ્ધશા ઉરરસે લીલા સરી નેનની,
 મોંઘાં ગોરસ શાં ઠર્યાં મધુર ! નેતે લેઈ જ્યારે ચલી,
 જિભી રાખી જ માર્ગમાંહીં, યમુનાકલ્લોલલીલાનિલે
 મન્દાન્દોલિત મંડપે નટવરે આસ્વાદ્યું નેત્રોત્પલે.

ખોલી કેશકલાપ ઊભી રજની જ્યોત્સ્નાજલે ઝીલતી;
આડી વાદળી, લોળડી જ્યમ ઉડે ગોપીડલે ખીલતી. ૨૭૦
વાયુશા સરી વસ્ત્ર ત્યાં નટવરે ધીરેથી ખેંચી લીધું,
ને તે શારદપુષ્પિમાનું અદકું સૌન્દર્ય ખોલી દીધું.

કુંજે ઊભી કદમ્બના દ્રુમ તળે વાઈ પછી વાંસળી,
ગોઠે ગોપી તણું સુણી પલકમાં હા ધૈર્ય આદ્યું ગળી.
કૂટ્યા કણું શું રોમરોમ, વિરહે છાતી ઉઠી છે છળી,
દોડી સૌ સરિતાશી તે રસનિધિ શા કૃષ્ણ પાયે ઢળી.

‘બાઓ! રે, ન ઘટેજ આલું તમને! હૈયે સદા રૂઢૈશ હું!’
‘ક્યાં જૈએ? અળગાં ન નાથ કરશે!’ ત્યાં તો અરે શું કહું?
પોતે લુપ્ત થયા. કશી ટળવળે ગોપાંગના વિહ્વલ,
ના આદ્યું કંઈ આખરે પ્રગટ તે ત્યારે થયા વિકૃલ. ૨૮૦

કુંજે રાસ રચ્યો, દિસે હરિ અહો પ્રત્યેક ગોપી કને
ઝૂમે કેડ, સ્પૃશે કરેકર, હસે ઠમકારથી પાયને.
ડોલે કુંડલ, નર્તતી ભ્રમર, ને છલકાય હૈયાસવ,
ધૂમે સૂર્યશશી લઈ ઝપટમાં!—એ વિશ્વરાસોત્સવ.

કૃષ્ણ : ઉત્તરીય હવે છોડો! [કૃષ્ણ-કુબ્જ બહાર આવે છે.]

કુબ્જ : નાથ!

કૃષ્ણ : માગો પ્રિયે વર!

કુબ્જ : પ્રેમસિંધુ, દિનો કેંક વસો આ પદ્મલે સ્થિર.

કૃષ્ણ : તથાસ્તુ!... શુકળ ચાલો! ચલો ઉદ્ધવ!

તરલા : } શું? જશે?

સરલા : } જય હો!

શુક : } જય!

ઉદ્ધવ : }

સરલા : ૨૮શું ગીત, પ્રત્યક્ષ ત્યાં થશે?

શુક : } થશું ને!

ઉદ્ધવ : }

[ત્રણે જય છે.]

તરલા : સખી, તું અંતે રહી કુબ્જ જ! ભીતર
હૈયાની, પ્રિય ના વાંછ્યો; માગ્યો તે ભૂંડી! ઊપર. ૨૯૦

કુબ્જા : સુધરી ક્ષણમાં ગૈ તું ! કૃષ્ણ જોઈ ?

તરલા : સખી, અને
કૃષ્ણ ગામી છતાં શું એ રહ્યું ભણું અરે તને ?

કુબ્જા : નથી રાધા હું. છું કુબ્જા; ને રહીશ હું છું જ તે.
વક્ર આ હૃદયે મૂર્તિ ત્રિલંગ પ્રિયની ય તે
રહેશે સમાઈ સુખથી ! કહે જો કદી તે જાને
હૈયાભીતરથી રહેજે ખસી પ્રિય શકે ? અને. . .

સરલા : માગવાનું મળ્યું તો ના શાને પૂરું જ માગવું ?

કુબ્જા : નથી રાધા હું. મારે તો ઉઘાડી આંખ જાગવું
અહીં અકેલ પૂરાર્ધ ! રાધા તો, ચારુહાસિની !
મનોવિહારમાં ઘૂમે રસે વિશ્વવિલાસિની.

૩૦૦

દિપ્પણ

કર્ણ-કૃષ્ણ : [નાતાલ ૧૯૩૯, નાતાલ ૧૯૪૦.]

૫. ૧-૧૨

૧ સૂર્ય કર્ણનો જન્મદાતા છે એ પણ સ્મરણમાં રાખવું. ૧૯ કુરુગંગલ-
ઇન્દ્રપ્રસ્થ ફરતા પ્રદેશનું નામ. ૨૧ મહારાજ-કર્ણને અભિપ્રેત છે દુર્યોધન,
પણ કૃષ્ણ વાત બીજી પાટે ચડાવી દે છે, કર્ણ જ આર્યોવર્તનો 'મહારાજ'
થવા યોગ્ય છે એ નવી વાત રજૂ કરીને. ૫૧ સહોદરો-કેમકે કર્ણ અને યુધિ-
ષ્ઠિરાદિ એક ઉદરના છે. ૫૨-૫૩ તેમ છતાં કર્ણને સમગ્રવચામાં નિષ્ફળ
નીવડચા પછી છેલ્લા દાવ રૂપે કુંતીને મુખે પણ એ કથા કર્ણ સમક્ષ કહેવાઈ
છે જ, કહો કે કૃષ્ણે કહેવરાવી છે. ૬૦-૧૦૩ નાનપણમાં કૌરવપાંડવ કુમારો-
ની કૃપાચાર્ય પરીક્ષા લેતા હતા ત્યારે કર્ણે અર્જુનને આજ્ઞાન આપ્યું હતું.
રામનો પુત્ર જેવા તેવા જોડે લડે નહિ માટે તારાં માતૃપિતાકથા રાજવંશનાં
છે તે કહે એમ કૃપાચાર્યે કર્ણને પૂછ્યું. એ સાંભળતાં પ્રેક્ષકમંડપમાં સ્ત્રી-
વૃંદમાં ખેડેલી કુંતી મૂર્છા પામે છે, કેમકે કર્ણને વેડવા પડતા અપમાનને માટે
પોતે જવાબદાર છે-અને તેમ છતાં આ ઘડીએ એને એ અપમાનમાંથી
પોતે બચાવી શકતી નથી. એની મૂર્છા હટે છે ત્યાં સુધીમાં તો દુર્યોધને રંગમંચ
ઉપર જ કર્ણનો તાત્કાલિક અભિષેક કરી એને અંગદેશના રાગ તરીકે
વધાવ્યો છે. કુંતી એથી પરમ પ્રસન્નતા પામે છે. મહાભારતના આવા વર્ણન-
ને અહીં એ રીતે ઘટાવ્યું છે કે આજે કુંતી પોતાની જનેતા છે એ વાતનો
ઘટસ્ફોટ થતાં કર્ણના મનમાં નાનપણના પેલા પ્રસંગે થયેલું કુંતીનું દર્શન-
વાત્સલ્યવર્પતી દષ્ટિનો થયેલો અનુભવ-પૂરી રીતે સ્પષ્ટ થાય છે. સાગ્રીતી
આજે મળે છે પણ આ રહસ્યનો આણસારો એને એ વખતથી જ જાણે કે
મળી ચૂક્યો હતો. ૧૦૬ વિધિદત્ત-નસીમે આપેલું, નસીબ પાસે માગેલું નહિ.
૧૦૭ પત્યર, વિધિરૂપી. ૧૩૩-૧૪૨ સભામાં પાંડવોની સમક્ષ નિરાધાર
દ્રૌપદીને તપેન્ના તેલ જેવાં વચનો કર્ણે કહ્યાં હતાં: 'હે યાગ્નસેનિ ! તારા પતિ-
ઓ તો ગયા. હવે નવો પતિ તું પસંદ કર.' એ સાંભળી શાંતચિત્ત યુધિષ્ઠિર-
ને પણ રોષ ચઢતો હતો, પણ ત્યાં કર્ણના પાયયુગ્મ ઉપર એમની નજર
જતાં એ શમી જતો હતો. કર્ણના પગ કેવા તો કુંતીના પગ જેવા જ ઘરોળર
હતા ! -આ વાત વનવાસમાં યુધિષ્ઠિરે પોતાનાં કહેલી એમ કૃષ્ણ પાસે અહીં
કહવડાવ્યું છે. મહાભારતમાં યુધિષ્ઠિરનું આવું કથન યુદ્ધ અંતે 'કર્ણને પણ

જલાંજલિ અર્પો' એમ કહી કુંતી વાત જાહેર કરે છે તે પ્રસંગે છે. ૧૪૩-૧૪૭ પાંચ પતિને વરી તો પણ આયુષ્યભર એ અનાથ રહી. એનું એ સૌભાગ્ય, પાંચ પતિને પામી માટે પંચવિધ, અને તેથી તો પ્રશસ્ત-ખાસ વખાણવા લાયક સૌભાગ્ય, હો એ ઊંચા કુળની (અભિજાત) દાકરી ભોગવતી. કર્ણ આ બધું સ્વયંવરમાં થયેલા પોતાના માનભંગના આવેશ હેટળ સહેજ કર-ડાકીમાં બોલે છે. તેથી કૃષ્ણને 'કિરીટસખા', અર્જુનને 'દ્રૌપદીજિત'ને 'અભિજાત'-'સુજાત' કહે છે. ૧૫૪ કાલકૂટ-હળાહળ. ૧૫૫ પેય-ખીણું. ૧૮૮ શરશા-ખાણો જેવા. ૧૯૦ બીજાને-બીજા આણુને. ૧૯૯ દુર્યોધનને બીજા કૌરવ-સેનાનો ખ્યાલ આપે છે તેમાં ઘણાને મહારથી, અતિરથી, રથી એ રીતે ઓળખાવે છે ને છેવટે રાજા નામ પાડીને પૂછે છે ત્યારે જ કર્ણનો અને તે પણ 'અર્ધરથ' તરીકે પરિચય આપે છે, -એ અપમાનનું સૂચન. ૨૦૧-૨૦૨ ધ્રોણના પ્રસંગે-પાંડવો વનવાસમાં હતા તેવામાં ચિત્રરથ નામના ગંધર્વ આગળ કૌરવોનું ચાલતું નથી અને છેવટે અર્જુન તેમની વહારે ધાય છે ત્યારે એ સૌ બચે છે. 'એ પ્રસંગે કર્ણ તું ક્યાં ગયો હતો?'-એવાં એવાં મર્મવચનો વિરાટનગરના ઝાંપા આગળ વનવાસને અંતે કૌરવોને બૃહન્નલા-સારથિ રૂપે અર્જુન પોતાના આહુળાનો સ્વાદ ચખાડ્યો ત્યારે એની પર ઓવારી જતા અને કર્ણનો તેમને વધ કરતા કૃપાચાર્યાદિ ઉચ્ચારી રહે છે. ૨૧૯-૨૩૦ કર્ણ કહે છે કે પોતાના કુળજનને કારણે જ બીજા એનું ડગલે ને પગલે અપમાન કરતા રહ્યા છે, એટલે એમનું મોં બંધ કરવા પાંડવોમાં ભળી જવું એ કરતાં કૌરવોની પડખે રહીને બીજા કરતાં પણ વધારે મદદરૂપ થઈ પડવું એ વધારે સારો જવાબ તો છે. ૨૩૪ પૈતૃક-બાપુકો. ૨૬૨-૨૬૪ અને પંક્તિ ૨૩૩ આ આખી કૃતિના નિષ્કર્ષ જેવી. ૨૭૪ ધર્મવિત્-ધર્મને જાણવાવાળા.

૧૯મા દિવસનું પ્રભાત : [૯ થી ૧૪ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૨.]

પૃ. ૧૩-૨૪

૧ સૂત-સારથિ. સૂતલોકો, બ્રાહ્મણ માતા અને ક્ષત્રિય પિતાની પ્રજા, સારથિ અને બંદિ (ભાટ)નો ધંધો કરતા. આપણા સૂતને હવે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન મરાતાં યુદ્ધની કથા કરવાનું જ રહે છે. દશ્યમાં આગળ જ્યાં જ્યાં મૂક કાર્ય (silent action) આવે છે ત્યાં ત્યાં તેનું વર્ણન સૂત આપતો રહે છે. (મંદાકાન્તા શ્લોકોમાં.) ૨ તારક-૧ તારો, ૨ કીકી. કોટિ-૧ કરોડ, ૨ છેડો. ૪ નિયતિ-વિધિ (Destiny). ૫ સત્ત્વ-પ્રાણી. ૧૦ ધરાન્તરથી-પૃથ્વીમાંથી. ૧૬ વિશ્રંભ-

ઉડો નિઃશ્વાસ. ૨૦ ગુહાશય-ગુહાશયી આશય (પાત્ર સરખાવો જલાશય.)
 ૨૩ વાજ-ધોડા. ૨૪ રાજ-હાર. ૩૦ મૃત્યુની જીભ જેવી તત્ત્વવાર હાથમાં
 ધારણ કરીને. ૩૮ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દ્રોણનો વધ કરેલો. ૪૨ વીરને યોગ્ય મૃત્યુ તો
 શસ્ત્રથી હોય. ૪૩ અંત્ય-છેવટની. ૪૬ શસ્ત્રચત્ર, યુદ્ધરૂપી. ૪૭ રસ્મિ-૧
 કિરણ, ૨ દોર. ૪૮ યુદ્ધમાં જેનું મન દગ્યાવી ન શકાય એવું તેજસ્વી તેમજ
 સાથે સાથે શાન્તસ્વસ્થ છે. ૪૯ અમોઘ-નિષ્કળ નહિ એવો. ૫૨ અક્ષૌહિણી-
 ૨૧૮૭૦ હાથી, તેટલા જ રથ, ૬૫૬૧૦ સવાર અને ૧૦૯૩૫૦ પાળા, એટલી
 સેના. ૫૯ કૌરવોના તો ધણા સેનાપતિઓ મોટા હતા-ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ,
 શલ્ય, દુર્યોધન. જ્યારે પાંડવોના સેનાપતિ મરાર્યો નહોતો, તે સેનાને વિજય-
 ના શિખરે સ્થાપી પછી પોતે ઢળી પડ્યો. ૬૨ શીર્ષ-છુંદાયેલાં. ૬૩ શવાંશો
 -શળોના ટુકડાઓ. કીર્ણ-વેરાયેલ. ૬૫-ચામચ-ન્યાયપૂર્વકની. અશ્વત્થામાએ
 તો મોટાથી અંધ થઈને આપી પણ યુધિષ્ઠિર એમની ટેવ પ્રમાણે પોતા પૂરતી તો
 એ શિક્ષાને ન્યાય-ન્યાયની ગણે છે. પોતે ગુરુનો અને સામા આખા પક્ષનો
 નાશ થવા જ દીધો હતો ને? ૬૭ ચૌર્મે-ચોરીથી. ૭૬ પાંચાલલક્ષ્મી-
 પાંચાલોનું ધન, સેનારૂપી. ૮૧ મહાધર્મા-મોંઘી. ૮૮ અજસ-સનન, ચાતુ.
 ૮૯ કર્ણધાર-સુકાની. ૯૬ મરેલા દ્રૌપદીપુત્રો રામને જોવા ન પડે એથી તો
 સારથિ પંકિત ૬૨-૩માં આગળ ન જવા, અને હવે આગળ ચાલવા કહે છે. ૧૦૩
 અધૃષ્ય-જેનો સામનો ન થઈ શકે તેવા. ૧૦૭ વિવત્સા-અચ્ચાવગરની. માધ્વી-
 મોંઘી. ૧૦૮ અંધવ-સમાં. ૧૧૨ માનમંડના-માન (મગરૂરી) જેનું મંડન (અલં-
 કાર, શોભા) છે એવી. ૧૧૫ દ્રૌણિ-દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા. ૧૧૬ માતુલ-ગામા,
 ધૃષ્ટદ્યુમ્ન. ૧૨૧ અશ્વત્થામાનું લક્ષ્ય તો પાંચ પાંડવોનાં માથાં ઉતારવાનું હતું.
 ૧૨૪ તત્ત્વવાર કાંપતી તેના તેજમાં જોયું. ૧૩૦ અમેય-ન માપી શકાય એવો.
 ૧૪૪ દ્રોણાયનિ-દ્રોણપુત્ર. ૧૪૫ શતચંદ્ર-સો ચાંદા વાળું. ૧૫૧ સપંદતી-
 હાંદતી. ૧૫૩-૪ તલવાર રૂપી જ્યોતિશિખામાં વીરો પતંગ પેડે પડતા હતા,
 એ આકર્ષણમાં પોતાનો ઘાત છે એમ સમજ્યા વગર જ. ૧૬૦ પગે ઉડાડેલી
 ધૂળને લીધે એવડી અંધકારવાળી. ૧૬૫-૮ સરખાવો કાલરાત્રિનું વર્ણન કાવ્યા-
 રંભે, અંતનો ઉલ્લેખ પણ. ૧૭૪ સુકાર્તિ-શ્રુતકાર્તિ મૂળમાં નામ છે. ૧૮૦ કૃષ્ણા
 -દ્રૌપદી. ૨૦૫-૮ મોટાભાઈ તારા ગાંડીવ વિષે ઘસાતું બોલ્યા ત્યારે ઉગ્ર થઈ
 તે એમનું જે અપમાન કર્યું હતું, તે આજે આપણ સૌને માથે કિતર્યું. પછી
 ભલે તું શાર્ફ-ધનુષ્ય-નો ગર્વ રાખે. ૨૦૯-૧૪ હે વસુદેવના પુત્ર, સૌ હારી
 એટલી એવી હું તમને પૂછું છું કે વસુદેવની બેનના દીકરાઓનું રાજ્ય મારા દીકરા
 કરતાં તમારી બેન સુભદ્રાના પૌત્ર પાસે જાય એવો તમે ખ્યાલ રાખ્યો કે? ૨૧૪

ન'વશિષ્ઠ-બાકી ન રહી. ૨૧૭ સમાયાં-સુધાર્યાં, ઠીક કર્યાં. ૨૨૩ નિર્ધાતન-
વાળવું તે, શમન. ૨૨૫ બહુ બોલવું એ બીમનું કામ નથી. ૨૨૭ ભક્ષે અર્જુન
દ્રૌપદીને પ્રસન્ન કરતો. ૨૩૭ પ્રયુક્ત-જગેલા. ૨૪૦ મૂર્તિ-દુર્યોધને કુસ્તીની તા-
લીમ માટે ભીમની લોઢાની મૂર્તિ કરાવેલી તે શિગિરમાં જ હતી. ૨૪૧ સુતરનેહી
-દુર્યોધનાદિ સો પુત્રો માટે મમતાવાળા. ૨૪૪ કુંતી ગાંધારીને વડીલ જ ગણતી.
૨૪૫ પ્રેમ્ય-જેની પાસે ટાંપાંટૈયાં કરાવી શકાય એવી. ૨૫૩ દીર્ઘદષ્ટિઃ ગાંધારી
આંખે પાટા રાખતાં. પણ સતીત્વના બળે એમની દષ્ટિ ધણી દૂરગામિની છે.
દ્રૌપદીનાં કંકણ સાખૂત રાખવા એમણે રોષ વાળી લીધો ને પ્રેમ વર્પાવ્યો.
૨૫૯ માદ્રિના મૃત્યુ પછી કુંતી માદ્રિપુત્રોની પહેલી સંભાળ લેતી. ૨૬૦ હેજ
-હેત. ૨૬૪ ત્વચ-ચામડી. ૨૬૮ જાણું-કલ્પનાથી, સહાનુભૂતિથી, એ અર્થ
ઉપલક્ષ્ય છે. પણ વસ્તુતઃ એ જાણે છે જ, કર્ણના મૃત્યુથી. ૨૭૨ જો ચીંધશોઃ
તમે લોકો, કેમકે હવે અમે પાંડવોના ઓશિયાળાં બન્યાં. પાછળથી ભીમના
દુર્વતનને કારણે વ્રહ્મ રાગરાણી મહેલ છોડી વનવાસી બને પણ છે. ૨૭૩ નેત્ર-
નેત્રમાં. ૩૦૧ એક હાથે-ભીમ એકલાએ સોએ સો કૌરવોને માર્યા હતા. ૩૦૬
વિશ્વવ્રત્તે-વિશ્વના પ્રતિહાસમાં આશ્ચર્યઘટના રૂપ છે કે-. ૩૦૭ પેલા બંનેને
તો કુંતીના ઉદ્દગારમાં માત્ર એટલું જ દેખાયું હશે કે એક પાંડવને દાથે એના
ભાઈઓ કૌરવો મરાયા એ ઉપર એ દુઃખી થાય છે. પણ એ ઉદ્દગારમાં અર્જુનને
હાથે કર્ણ મરાયાનું દુઃખ પણ લપાયેલું છે. અને કર્ણઅર્જુન તો ભાઈ જ નહિ,
સહોદર, એકપેટના. ૩૦૮-૯ ગાંધારીદ્રૌપદી મૂર્છા પામે છે. મૂર્છા પામવી તો
રહી, બે આંસુ પણ કુંતી તો પ્રગટપણે સારી શકે નહિ એવું ગોખ્ય એનું દુઃખ
છે. ૩૦૮ જૂ-પૃથ્વીને. ૩૧૦ દાહો-દગાપા.

ગાંધારી : [૧૮ સપ્ટે ૧૯૪૨ : ૬ ઓગસ્ટ ૧૯૪૩.]

પૃ. ૨૫-૩૬

૪ અમોઘદર્શન-જેનું દેખવું નિષ્કળ નથી તેવું. ૫ સ્મરણમાં રાખવાનું કે
કલિયુગની શરૂઆત આ સમયથી છે. તેથી, સત્યનો અસ્ત અને તે પહે-
લાનું એનું છેલ્લું તેજ. ૮-૯ પરણ્યા પછી ગાંધારી આંખે પાટા રાખતાં.
૧૧ દિશાન્તરાલે-દિશાઓની વચાગમાં, ૧૨ અવાજો-મૃત વીરોની પત્ની-
ઓના રુદનઉદ્દગાર. ૧૬ શાલ-તે નાગનું ઝાડ. ૧૮ પ્રતારણા-છેતરપીંડી.
૧૯ રણાંગણ-રણમેદાવમાં. ૨૪ શોધાય-શુદ્ધ થાય, સુધારાય. ૩૩ મદંગ-
મારે અંગે. ૩૫ વડને માથે ચંદ્ર જળણે શોભતો હોય એમ. ૩૯ કુંચિતા-સંકો-

૩૫૧. ૪૦ કામ્બોજનાં આસ્તરણે-કામ્બોજ દેશના બિહાનાં, શેતરંજીઓ,
 ઉપર. ૪૨ શવાકીર્ણ-શબ ન્યાં વેરાયેલાં છે. ૪૬ અંગના-સ્રી. ૫૧
 સ્તુપા-પુત્રવધૂ. ૫૭ ક્ષતે ક્ષાર-ધા ઉપર લાગુ. ૬૦ દુર્યોધનની પત્નીનો વિલાપ.
 છંદ : માપ-રનરથ. રથોદ્ધતાને છેડે એક ગુરુ વધુ હોય તો આવે નવા જ
 શોકવાહી લયવાળો છંદ મળે. ૬૩ અન્ય : ગદા. ૬૭-૮ પહેલાં હું વીંઝણો
 નાખતી, આજે ગીધ વગેરે પંખી. ૭૧ તમે પિતા, લક્ષ્મણપુત્ર પાછળ
 ગયા, તો તમારા પિતા ધૃતરાષ્ટ્રે શું કરવું તેનો વિચાર કર્યો ? ૭૫-૮૦
 ગાંધારીની ક્ષણિક મૂર્છા. ૭૮ જુગટામાં દ્રૌપદીને ગુલામી મળી હતી, આ
 યુદ્ધના જુગટામાં મને મળી. ૮૦ સાથળ ઉપર ધા કરવો એની ગદાયુદ્ધમાં
 મનાઈ છે. ૮૮ ગાંધારીએ ધર્મભાવ ઉપર સ્થિર રહી જ્યક્ષોભી પુત્રને ન્યાં
 ધર્મ ત્યાં જ્ય એમ કહેલું, પણ એથી ન્યાં જ્ય ત્યાં ધર્મ એવો પોતાનો મત
 હરગીજ ન હતો. ૯૨ આત્મીયને-પોતાનાં. ૧૦૮ લુંચન-ખેંચાવું. ૧૧૩
 અંગરાજ-કર્ણ. ૧૨૩ કુંતીનું ધ્યાન 'કર્ણમાતા' (રાધા) પ્રત્યે ખેંચે છે !
 આગળ ૧૩૬માં પણ. ૧૩૨ ઉપરે-ખારાપાટમાં. ૧૩૩ કૃતવિદ્ય-જેણેવિદ્યા
 સાધી છે. ૧૩૪ જગતી-દુનિયા. ૧૩૭ કુંતીને ઠેશથી લયડ્યાનું કૃષ્ણ સૂચવે
 છે. પણ લયડિયાં આવવાનું ખરું કારણ તો રાધા પોતાના પેટના નહિ
 એવા કર્ણ માટે લાગણીભરી રીતે રડી શકે છે ને પોતે એની જાણનારી
 હોવા છતાં યે મોકળે મન રડી શકતી નથી એ છે. ૧૩૯-૧૫૧ ગાંધારીની
 મૂર્છા તે કર્ણનું મહત્ત્વ સૂચવે છે. ૧૪૩ અંસ્તવ-સારી એવી સ્તુતિ. ૧૪૫
 છમે-સ્પર્શે. ૧૫૦ શલ્ય કર્ણનો સૂત થયો હતો પણ તેણે તો ડગલે ને પગલે,
 અરે ! છેલ્લે રથનું પેડું જમીનમાં ખૂત્યું ત્યારે પણ, મદદ કરવાને બદલે ઊલટું
 કર્ણનો તેજોવધ કર્યો હતો. ૧૫૧ હવે ધર્મચક્ર જ દગાખોરીમાં ખૂંતી ગયું
 છે શું ? ૧૬૨ સત્ત્વ એહને-એને (કર્ણને) બળે. ૧૬૫ પાર્થસારથિ-કૃષ્ણ.
 ૧૭૧ મૂળમાં : किं मां न प्रतिभाषसे-મને કેમ સામે બોલ દેતો નથી ? ૧૭૨
 મંગલ-મંગલકૈરા. ૧૮૯ અયં સ રશનોત્કર્ષી પીનસ્તનવિમર્દન : । નામ્યુરુજ-
 ઘનસ્પર્શી નીવીચિલ્લસન : કર : ॥ એ મૂળમાંના ગાણીતા શ્લોકને બદલાવે.
 ભૂરિશ્રવાની પત્નીઓનો એ ઉદ્દગાર છે. ૨૦૧ કેમકે ભીષ્મ હજી જીવંત
 છે, શરશચ્ચા પર. ૨૦૬ તેશું-તેમની જોડે. ૨૦૭ શકરોબાજ તેની આંખોને
 ખોતરે છે. ૨૧૦ કાગડાએ ખેંચેલી શલ્યની જિજ્ઞાસે પડાવી લઈ ગીધણં
 વહેંચી ખાય છે. ૨૧૨ વિસંસ્થ-હામચિનાની. ૨૪૨ સ-કર્ણ-કર્ણસોતા. ૨૪૬
 વિષ્ટિપ્રસંગે યુદ્ધ કરવાનું કે યુદ્ધકેદી લઈ જવાનું ન હોય એવી પ્રણાલિકા.
 ૨૫૦ પોતાનું કયું ધર્મશુદ્ધ છે એમ સૌકોષ માને છે. ૨૫૬ અને તમે આખે

પાટા રાખો એટલે પતિવ્રતા તરીકે વધુ પુણ્યભાગી પણ થતાં રહેા. ૨૫૮. અને સુદર્શન ચક્રનો ઉપયોગ ન કરવો. ૨૬૧ સુદિવ્યઃ કટાક્ષમાં, કેમકે દિવ્ય-દષ્ટિ મળ્યે આ ઘોર નાશનું દશ્ય દેખવા મળ્યું, પોતે જોણે પેટ માંડ્યું જ ન હતું એ જોવા મળ્યું. ૨૬૫ નાશની ઉપેક્ષા કરતા રચ્ચા. ૨૬૭-૭૧ ગાંધારીનો કૃષ્ણને શાપ. ૨૭૮ એક વાર મર્ત્ય તરીકે અવતર્યા તો આવું સસ્તું મૃત્યુ સહેજે મળતું નથી. ૨૯૨ ઉત્તરદાયિ-જવાબદાર. અન્ય-તમારા (કૃષ્ણ) સિવાય બીજો. ૨૯૪ ગાંધારીનો શાપ વેડી શકે એવો ખમતીયર પણ બીજો કોણ હતો? ૨૯૫-૬ સાફ થયું કે શાપની વીજળી વૃક્ષોને ટાળી ગિરિમૃગ ઉપર જ ત્રાટકી. ૨૯૭ દગ મંગલો-મુખી-કલ્યાણ પ્રાપ્તે કોયે વળેલી દષ્ટિ. ૩૦૩ પરી-અલગ.

ખાસ રાહુલ : [માર્ચ ૧૯૪૨: ઑગસ્ટ ૧૯૪૨.]

પૃ. ૩૭-૪૮

‘વિષય’ની પંક્તિ ૮: નાસ્તિકવાચક-‘નાસ્તિકવાચક’ વાંચો.
૨ તદ્યે-તે (રાહુલ)ને માટે. ૧૪ ગોધિસત્ત્વપણના પરિણમનરૂપ બુદ્ધત્વ છે.
૨૩ જે સ્વકીય (પોતીકો) સુત તે પિતાનો પિતા છે. ૩૧ સિદ્ધાર્થગાથા ?-
સિદ્ધાર્થકુમારની કથા ને ? ૩૨ પંથક-ધોડાનું નામ. કથા છે કે સિદ્ધાર્થે વન-
માર્ગ લીધો ત્યાં વિરહવેદનાથી એ ફાટી પડ્યો હતો. ‘બુદ્ધચરિત’માં ‘કંથક’
પાડે પણ મળે છે. ૩૯ સમાના-સરખી સમોવદી. ૪૩-૪ દેવોનાં કદી ન
ખીડતાં તેથી આરામ વગર તપેલાં નયન. અહીંનાં-ભૂલોકનાં. ૫૮ માર-
વિકાર, બંધન, સેતાન, કલિ, અનિષ્ટ તત્ત્વ, સાધક અવસ્થામાં જે બાધે છે
-પછાડે છે તે, દોષ. ૬૮ નેરંજરા-નદી, જેને તટે ગોધિવૃક્ષ. ૭૪ ઉદ્ભવ-
બુદ્ધતત્ત્વના ઉદ્ભવની. ૭૫-૯૧ માર એક પછી એક પ્રલોભનો બુદ્ધ સામે
ધરે છે તે: આત્મવાદ, વિચિકિત્સા, શીલવ્રત, યશોધરા, વગેરે. બુદ્ધે પાછળથી
જે જે બીજો છોડવાનું કહ્યું તેને મારની સેનામાં ગણાવી છે. જૌદ્ધર્મ અ-
નાત્મવાદી (જડવાદી) નથી, પણ તે કાળે પ્રચલિત આત્મવાદનો બુદ્ધે વિરોધ
કર્યો છે. (એ કૂટ પ્રશ્નની ચર્ચા અહીં અપ્રસ્તુત ગણી છે.) વિચિકિત્સા-સંશય.
શીલવ્રત-કપરાં વ્રતો. દેહદમનનાં (છાણ ખાવું વગેરે). ૯૬ દેહનો અંત આવતાં
પહેલાં કોઈપણ સારી પેઠે પૂરેપૂરો બુદ્ધ નથી. આ વિચાર કોઈને ચિંત્ય
લાગવા સંભવ છે. પણ દેહ છે ત્યાં સુધી અંતરાય-અપાય છે જ. યોગવાશિષ્ઠ
(૩-૧)માં ‘જીવન-મુક્ત’ અને ‘વિદેહ-મુક્ત’નું વર્ણન જુઓ. ઉપરાંત આગળ

(૩-૩માં) : યાવત્સત્ત્વં હિ દેહસ્ય સ્વમાબો નાપવર્તતે । જૈન પરિભાષા-૧૪ ગુણસ્થાનોની-વાપરીને કહીએ તો ૧૩મા ગુણસ્થાનમાં 'સયોગકેવલી'-સદેહ-મુક્તની દશા હોય છે. ૧૪મા ગુણસ્થાનમાં, દેહ છૂટતાં, 'અયોગકેવલી'-વિદેહમુક્તની દશા પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં યોગાન્ત, આચાર માત્રનો અંત. મનવચનકાયાના ધર્મો પૂર્ણાનંદમાં વિક્ષેપરૂપ હતા તે હવે શમ્યા. 'દગ્ધરજ્જુ' (બળેલા રાંઢવા)ની દશા હતી તેય મટી. રજ્જુત્વ જ ગયું. હવે આત્મી સ્થિતિ. ૧૦૦ માર રાહુલને વેશે આવ્યો હતો ભલા? ૧૧૫ ઉગર-ધરઉગર. ૧૧૬ કરો એ-રાહુલના હાથ. ૧૧૮ ગર્ણુનાભિ-જેની નાભિમાંથી બન જેવા તંતુ નીકળે છે તે, કરોળિયો. ૧૨૨ જાતક-બુદ્ધના પૂર્વ જન્મોની કથાઓ. આ કથા મેં કહિપત મૂકી છે. ૧૮૧ આસવ-આસ્રવ, આશ્રવ, જે ઝરે છે તે, વાસનાઓ. ૧૪૪ પછી એ સિંહ દિસક રહ્યો નહિ. ૧૪૮ ૯ પ્રાચીન કથામાં આવેા ઉદ્ધાર છે. ૧૫૦ ભવાન્-ભવસાગર. પ્લવ-હોડી. ૧૫૪ નર્તી-નાચી. ૧૫૭-૮ ચિત્તનાં રૂપંદનો ઉછળી ઉછળી નિર્વાણને રૂપે છે, વચગાળામાં ભૂતકાળનાં (ગતજન્મોનાં) મંથનો ડોકિયાં કરી ગય છે. ૧૬૩ વર્ષો પછી: શિદ્ધાર્થમાંથી બુદ્ધ બન્યા પછી આજે રાહુલનું પહેલી વાર મોટું જોયું. ૧૬૫ સમાહિત-એકાગ્રચિત્ત. ૧૬૬ મંચિત-ભેગું કરેલું. ૧૬૭-૮ 'જે ઉપાધિભોગ વર્તે છે, તેને પણ સમાધિભોગ માનીએ છીએ.'-શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર. ૧૬૯ પુત્રાગમે-પુત્રના આવવાએ. ૨૦૨ લલ્લા-ગણ્યા. ૨૦૭ 'સુ' કટાક્ષ માટે. ૨૧૬ રાહુલ એટલે બાધા. ૨૩૯-૪૦ લિચ્છવી, મગધ, માલવ, પાટલ-બૌદ્ધ-કાલીન રાષ્ટ્રોનાં નામ. ૨૫૪ બુદ્ધનો હૃદયગીડો ઉદ્ધાર. ૨૭૩-૪ બુદ્ધનો મૃત્યુ વખતનો આ ઉદ્ધાર કહેવાય છે. ૨૭૬ બુદ્ધે પૂર્વાશ્રમના પુત્ર રાહુલને વારસામાં લિક્ષુત્વ-દીક્ષા જ આપી હતી. તે પણ આટલી મોડી! ૨૮૦ જનની: યશોધરા. ૩૦૦-૫ પાલવ છોડાવે છે તો પણ માથા પર માતાનો હાથ હોઠ એને ઉચકવા જતાં માતા હાલે અને જાગી બેઠે. ૩૦૮ એવા સંકલ્પ સાથે નીસર્યો એની કથા છે. ૩૧૨ સક્ક-ધર, દામ. ૩૧૨-૬ આળકના પગ પર મસ્તક હતું. ત્યાં જે આંસુ પડતાં તે હાલેલો અને ઊંઘમાં ને ઊંઘમાં યશોધરાએ એને પંખાવ્યો, શાંત રાખવા; માથા પર હથેળી આશિર્વાદ આપતા વખતની જેમ ઊંચીનીચી કરી. તે આશિર્વાદ જાણે પોતાને યે મળ્યા. ૩૧૮ શ્રોત્રિય-શાસ્ત્રો સાંભળનાર. ૩૧૯ આજની સિદ્ધિની ક્ષણ ભાવના રૂપે જે ક્ષણમાં ઓજસભરી સ્ફુરી રહી તે ખરે જ ધન્યવાદને પાત્ર છે, અર્થાત્ તમે ભાલે ધર છોડ્યું.

રતિ-મદન : [૧૮ ઑક્ટો ૧૯૪૩.]

પૃ. ૪૯-૬૦

૧ અટૂલી એકલી : આગામી મદનદહનનું સૂચન. ૨ વિમંડના-શલુગાર વગરની. ૩ વિ-રતિ-રતિ(આનંદ)ના અભાવરૂપ, કેમકે પોતે હાલ બેચેન છે. વસંતશ્રી વિરતિ=વિરામ=અંત અર્થ સમજી એને સ્વર્ગિણી-એટલે કે દેવી હોઇ અનંતસુખભાગિની કહી સંબોધે છે. ૭ સ્વર્ગની ધરા-સ્વર્ગપ્રદેશ ધારણ કરનાર ક્ષત્રક ૧૦ વૈજયંતી-માળા. ૧૭ મધુ-વંશંત ૩૧-૪૨ સત્યવાન સાવિત્રી વનમાં જાય છે ત્યારે બધાં યુગ્મો મળે છે એવા મત્સ્યપુરાણના વર્ણન ઉપરથી. જુઓ કુમારસંભવ (સર્ગ ૩)નું એવું જ વર્ણન. અત્રે વિસં-વાદનું ચિત્ર છે. ૪૨ મહિષે જન્મે-જળમાં મહિષ (પાડો) પાણુ. ૪૪ દક્ષિણ ૧ દમ્બાણુનો, ૨ અતુર. ૪૬ વિરક્ત-૧ રંગ વગરનો, ૨ વૈરાગી. ૫૩ રતિ હિમાલયનું વર્ણન કરતાં હતી પણ શિવની ભવ્યતાને કારણે શિવને પણ એ લાગુ પડતું હોઈ વસંતશ્રી શિવ ઉપર વાત વાળી લાવે છે અને એ રીતે ધન્દ્રસભાના પ્રસંગ ઉપર રતિનું ધ્યાન ક્રમશઃ કેન્દ્રિત થાય છે. ૬૨ બેચમાં-શિવગૌરીમાં. ૬૮ અમારો-રતિમદનનો. ૯૭ કહું-મે માત્રાનો 'કહાં' ઉચ્ચાર છે... શિરીષપુષ્પના શરથી તારકાસુરનું મૃત્યુ થયું સહેલું છે, પણ... ૧૦૧-ઋતુભાણ્ડ-સત્યને ધારણ કરતું પાત્ર. ૧૦૨ પ્રકાણ્ડ-જળરો. ૧૦૫ પૌર્ણમાસી-પૂનમની. કાશ-એક ઘાસ, જેનાં છોગાં એકદમ સફેદ હોય છે. ૧૧૭ ત્રૈલોક્ય-ત્રણે લોકના (૧) મહાદેવનો, (૨) કલ્યાણનો. ૧૨૨ અરણ્યાની-મોઢું વન. ૧૨૫ કિંશુક-કેસુડાંવાળી ડાળીએ, એકમેકના રંગ મળતા આવે એમ. ૧૨૭ મંજરી-મંજરી (મહોર) આડેનું પાંદડાનું આવરણ (દાંકણ). ૧૨૮ સિમતગર્ભ-જેની અંદર સિમત છે એવું, હસુંહસું થતું. અનાવિત્ર-આવિત્ર(મેલું) નહિ, ચોકખું. ૧૨૯ ધાતુદ્રવે-ધાતુઓ ઝરવાથી. લિપ્તાંગ-જેનાં અંગે લેપ થયો છે એવા. ૧૩૦ અંબુ-પાણી. ૧૩૫ કાલ-૧ આવતી કાલ, ૨ યમ, મૃત્યુ. ૧૪૫ રાગ-૧ પ્રેમ, આસક્તિ, ૨ રંગ. ૧ પ્રિયને પદપ્રહાર કરતાં પ્રિયાને ચરણે જે લાલી ઊઘડે તે તારે ચરણે હો. ૧૪૯ અસંતૃપ્ત-કમળનાળના તંતુ. ૧૫૭ સુસરલ-સારીપેટે ભોળા. ૧૭૧ મંજુ-સુંદર. ૧૭૩ જગે-જગતે; જગતમાં; જૂલોકમાં. ૧૭૪ રાગ-જુઓ ઉપર ૧૪૫. ૧૯૪ બીજાઓ માટે વૈરાગ એ સાધ્ય, પણ કામને તો કર્તવ્ય-વશાત્ ભોગ એ જ સાધવા યોગ્ય છે. ૨૦૧ વૈરાગ્યમાં જ સાચો ભોગ છે. ૨૦૩ દ્વૈત-એપણું ૨૦૭ બેનાં... એકઃ એકના નાશથી. ૨૧૩-૨૬૦ મેં

આ પ્રસંગ કલ્પિત મૂક્યો છે. ૨૧૪ પ્રાર્થુ : બેપણું ટળે એ માટે. ૨૧૬ મને : પ્રાર્થનાનો જાણે એ રીતે ઉત્તર અપાયો ન હોય ! ૨૩૦ તે પદે- પાર્વતીને ચરણે. ૨૩૧-૨ મદનને મહાદેવ અભિપ્રેત છે પણ મરડમાં અને ટીખળમાં રતિ પાર્વતી ઉપર વાત વાળી લે છે. ૨૩૫ પણ મદન ‘સુધા = ૧ અમૃત, ૨ સફેતો’-એમાંથી બીજા અર્થનું અવલંબન લઈ ભસ્મમંડિત શિવ ઉપર પાછી વાત લાવી દે છે. ૨૩૮ મથી : પહેલાં મેં ‘અસી’ લખ્યું હતું. વાચ્યાર્થમાં એ ઠીક હતું. પણ વાસનાઓ અસવાની નથી, મથવાની છે; સૌન્દર્યનવનીત-તમે કવિ હો તો, શાતાનવનીત-તમે સંત હો તો, સાંપડશે જ. અંતે એ જ તો હૃદયસુધા. ૨૪૧ ગાઠ : દેહલીદીપ તરીકે લેવું. ગાઠ દઢતા, ગાઠ પ્રસાદ. ૨૪૭ હેરીહેરો-તાકીતાકીને. ૨૫૦ વપુમન-એ મનને જ નહિ, બે શરીરને પણ. ૨૫૧ ઐક્યે નિરતીન્દ્રિયે-અતીન્દ્રિય (ઈન્દ્રિયથી પર) નહિ એવા, એટલે કે ઇન્દ્રિયસોતા, બંનેની શારીરિક વિશેષતાઓ રહે એવા, એકપણામાં. (જેવું ઐક્ય પછીથી શિવગૌરીએ અર્ધનારીશ્વરરૂપ ધારણ કરીને સિદ્ધ કર્યું છે.) ૨૫૯ વાસવે-ઈન્દ્રે. ૨૬૦ સ્વર્પથ-સ્વર્ગનો માર્ગ. ૨૬૯ ત્યાં-શિવને ધ્યાનભંગ કરવા પ્રમંગે. ૨૭૧-૭૨ નીચે પૃથ્વી ઉપરથી સુવાસનો એક ગખારો ઉપર આવ્યો. તે પંખીઓનું પ્રભાતસંગીત વહી લાવ્યો છે. એમાં કોકિલનો ટહુકાર સ્પષ્ટ તરી આવે છે. જાણે શિવ ઉપર આક્રમણ કરવા માટે આવાહન. ૨૭૩ તારકારિ-તારકનો શત્રુ; સેનાની, કુમાર, કાર્તિકેય રૂપે જે પછીથી પ્રસિદ્ધ છે તે. મદન જાય જ છે ત્યારે રતિ સ્ત્રીસહજ વ્યવહારુ બુદ્ધિથી મુદ્દાની વાત પકડે છે કે શિવગૌરીનો પુત્ર તો જ-મવાનો જ, એટલે કે તે બે એક થવાનાં જ, એટલે કે મદન સફળ થવાનો જ. અને તેમ છતાં આત્મરક્ષણવૃત્તિથી તરત જ ૨૭૪માં એને જવાની ના પાડે છે. ૨૭૫ નવ્ય-નવા, અત્યારનું બેપણું જેમાં શમ્યું હશે એવા. ૨૭૬ હવે તો પોતે શિવરૂપે એને મળવાનો. રતિએ મળવું હોય તો પાર્વતી રૂપે મળી શકે. રતિ અંતે એના સાહસમાં સહજાગિની બનવું પસંદ કરે છે અને ખુમારીથી કહે છે કે મદન એને હવે તો પાર્વતી-અને પાર્વતી શિવ ઉપર વિજય મેળવવાની એટલે વિજયા-રૂપે મળશે.

પ્રસંગસંકલના : આ કૃતિમાં એક સાથે સમાંતરે અનેક ઘટનાઓ બને છે. સ્વર્ગમાં અટારીએથી ખિન્ન રતિ બૂલોકની ખેદભરી મંથ્યા જોઈ રહી છે ત્યાંથી મદને વિદાય લીધી એ દરમ્યાનની વસંતશ્રી રતિ-મદનની વાતચીતના ગાળા-માં પૃથ્વી ઉપર પ્રભાત-શિવ ઉપરના આક્રમણની પૂરી તૈયારીવાળું પ્રભાત-થયું છે. રતિ ખિન્ન ગ્રાહી રહેલી છે. દરમ્યાન મદન બ્રહ્મા પાસે ગયો છે. ત્યાં જ બ્રહ્મા સમાધિમાંથી જાગે છે. એમની પુષ્પાંજલિ સાથે મદન બૂલોકમાં

જર્ઠ શિવપાર્વતીનો અનુભવ કરે છે. એટલા સમયમાં અહીં તારકત્રાસેલા દેવો
શ્રદ્ધાની મદદ માગે છે અને પછી 'કુમાર'ની હિતપત્તિનો ધલાળ વિચારવા
સમિતિ ભરી મદનને મંભારે છે. એ જ સમયમાં વસન્ત અને વસન્તવધૂ ઇન્દ્રા-
ણીના ક્રેશપાશની પુષ્પરચનામાં ગુંથાયાં છે. વસન્તને સમિતિમાં બોલાવવા
દ્વત આવે છે તે પછી વસંતશ્રી સમદુઃખિણી ગણીને રતિ પાસે વધુ વીગતો
જાણવા-પણુ વસ્તુતઃ તો આપવા જાય છે. અહીંથી દશ્યકાવ્ય શરૂ થાય છે.

આશંકા : [૯થી ૨૮ માર્ચ ૧૯૪૪.]

૫. ૬૧-૭૨

૫ જલોપકંઠે-પાણી પાસે. ૧૮ ૩૫ પ્રેમસિદ્ધિની આડે આવે છે? ૨૧, ૨૪
અને ૧૭૫માં 'જાઓ'નો 'ઓ' લઘુ ઉચ્ચારવાળો ('વ' જેવો) છે. ૩૮ નહીં-
સમા-જાણે હતા જ નહિ એવા. ૪૧ જાણે કે પહેલી તારી મૂર્તિ જોઈ એને
આધારે જ વનમાં અને ભવવનમાં ભૂલો પડેલો અહીં તારી પાસે ખેંચાઈ આ-
વ્યો! ૫૧ મધ્યદિન-અપોરનું. ૬૫ બોલેલાં પણ રોજરોજ ફરી બોલું છું, એ
બીકથી કે રમે એ બોલાવું રહી ગયું હોય. ૭૧ પ્રદોષે-સાંજે. ૭૩-૯૦ નામો.
ક્રમમાં ક્રોધ જડ નિયમ નથી, જોકે જલસૃષ્ટિથી શરૂ કરી નક્ષત્રો, વનરપતિ,
એમ એકમાંથી બીજામાં સરતા જવાય છે. આવા સંજોગોમાં સાહચર્ય (asso-
ciation) એ ક્રમનિયામક હોય છે. ક્યાંક અનુપ્રાસ (assonance) પણ.
જિજ્ઞાસુઓ ગીતાના વિભૂતિયોગમાં વિભૂતિગણના ક્રમ ઉપર નજર કરે: દા.ત.
૨૨મા શ્લોકમાં 'વેદ' પછી તરત 'દેવ' સૂઝે છે તો ૨૯ અને ૩૧ માં અર્ચમા
ચાસ્મિ, યમઃ... પવતામસ્મિ, રામઃ... એમ અનુપ્રાસ પછીની વિભૂતિસૂચક છે.
૯૩ સાહસહંસી-અશ્વધોષ. ૯૪ વસુધાવતંસા-પૃથ્વીનું ધરેણું. ૯૮ કમલમાંથી
મળેલી તું કમલા-લક્ષ્મી હતી. ૯૯ સર્વશુક્લ સરસ્વતી-દેવડી. બધાં અંગો જેનાં
શ્વેત છે એવી. ૧૦૦ હિમાલયની તું પણ પુત્રી, તેથી પાર્વતી. ૧૦૧ આ... આ...
-એની જાલ-કાંઠક શોધતી-અટકે છે. ૧૦૮ રાજ્યક્રોશે-રાજની તિજોરી અંગે.
૧૨૦ ગ્રંથી-ગાંઠ. ૧૩૯ સંપ્રતીતિ-સમ્યક્ પ્રતીતિ, સારી પેઢે ખાતરી. ૧૪૮
પ્રસાધન-શણગાર. ૧૫૬ અરે, તે પહેરેલાં વદકલને પણ ધૂળ ઉડાડવા અડચો
નહિ. ૧૫૭-૮ એક પાણીમાં કમળો વીણવા બિલાં નહિ, તો પછી જળક્રીડાનો
તો પ્રશ્ન જ ક્યાં રહ્યો? ૧૫૯-૬૨ અંગો તો ડીક, ક્રેશના અંતભાગને પણ ચુંગન
કર્ચું નહિ. ક્રેશ તે તો શરીરનો ભાગ, પણ કાને પહેરેલું શિરીષપુષ્પ તે અલગ
વસ્તુ હતી, તેના તંતુને પણ ચૂમ્યા નહિ. તારા સ્વચ્છ કપોલમાં કર્ણ-

શિરીષની છાંયા પડેલી તેના તંતુ પર મારો ત્યાં કપોલમાં પ્રતિબિંબિત થયેલો અધર કંપી રહેતો. ૧૬૯ પાથેય-ભાથું. ૧૭૦ અહેય-ન પડાવી લઇ શકાય એવો. ૧૭૮ વિસ્ફારિત-ફેલાયેલી. ૧૯૪ ભોચન-ભોચને. ૨૦૨ વાસવી-માં વાસકરવો. ૨૦૬ અવસાદ-ખેદ. ૨૦૯ કુદિત-કુંધાયેલાં. ૨૨૪ સુખેષ્ઠા-સુખની ઇચ્છા, લાલસા. ૨૪૫ અંકિમા-વાંકડી. ૨૪૬ ભંગિ-છટા. ૨૫૩ સંત્યાગ-સારી પેટેનો ત્યાગ. પં. ૧૩૯ના 'સંપ્રતીતિ'માંના 'સં'નો પડઘો, કટાક્ષમાં. ૨૫૪ ઉપાલંબ-મહેલું. ૨૫૭ આર્તિ-આરત. ૨૭૮ મૂક-મૂંગોમૂંગો. ૨૮૭ પાછું?-કેમકે ઋષિતો સર્વજ્ઞ એટલે આગલાં ભાંગી પડેલાં પ્રસ્થાનો પણ જાણે. ૨૮૮ આશંકા સાથ-'શ્રદ્ધા' વિરુદ્ધ 'આશંકા' છે, પણ અહીં કાવ્યારંભના 'જઘ્નશર્કિતુતુજપ્રીતિસાથ' એ ખુમારીનું પાણી પણ કિતરી ન્નય છે. જો કે રાગને અન્નણ એવી કાઠરીતે એ શબ્દો પેલી ખુમારીની જ વિજયપતાકા રૂપ નીવડે છે. ૨૯૧ મુજશો મારીજેમ.

કુખ્જન : [૩૧ મે ૧૯૪૪ : ૧૬ ઓગસ્ટ ૧૯૪૪]

પૃ. ૭૩-૮૮

૫ ચંદ્રશાલા-અગાસી. ૩૮ શૃંખલિત-અંધનમાં પડેલ. ૪૪ નષ્ટપ્રણયિની-જેના પ્રણયનો નાશ થયો છે એવી. ૪૭ પં. ૨૯માંનો 'અકસ્માતે' શબ્દ કુખ્જનના મુખમાંથી ઉચ્ચારાતાં સરલા એમ માને છે. ૬૨ ત્રિવક્રા-કુખ્જનનું નામ. ૭૦ ચારુ-વદને-હે સુંદર મુખવાળી ! ભાગવતકારે કુખ્જનને 'વરાનના', 'રુચિરાનના' કહી છે. ૭૩ પલાશ-ખાખરો. રામ-બલરામ. ૭૮ ચિબુક-હડપચી. ૭૯ વપુઃશ્રી-શરીરશોભા. ૮૦ વિધુ-ચંદ્ર. ૮૪ ત્રિક-ત્રણનો સમૂહ. ૧૦૨ સરલા-સીધી. ૧૨૫ તેદિને-કંસવધને દિવસે. ૧૪૫ શસ્ત્ર, દંતુશળી. ૧૪૭ કૃષ્ણાનુરાગિણી-કૃષ્ણ ઉપર આસક્તિવાળી. ૧૫૦ સહાનુભૂતિના બળથી જાણે પોતાના શરીર ઉપર જ એ પ્રહારો કુખ્જનએ અનુભવેલા. ૧૫૪ ત્રાટકે-પ્રચંડ ચોટ અને અવાજ પૂર્વક. ૧૫૫ તડિત્વર (તડિત+ત્વરા)-વીજળીવેગથી. ૧૬૩ સુસંસ્કૃત-સારી પેઠે સુધરેલા. ૧૮૨ હૈયાહીણા હોઈએ તો તો ટકા રહેવું સહેલું છે. ૧૮૩ દૂતઃ ઉદ્ધવ. ૧૮૮ સરલાને મન રાધા અને કૃષ્ણ પર્યાયો, એક જ નામ, હોય એમ એક નામ સાંભળતાં એ બીજું બોલે છે. ૧૯૧ બાધા-નડતર. ૨૧૨ શીતરશ્મિ-ચંદ્ર ૨૩૬ વાસયષ્ટિ-રહેવા (ખેસવા) માટેની લાકડી. ૨૮૬ આ પલ્લવે, મારા આ હૈયાના ખાખોચિયામાં. ૨૮૯-૨૯૦ રમરણમાં રાખવું કે તરત્તા હજી કૃષ્ણવેશમાં જ છે. ૨૯૪-૫ આવી મતલબનો બિહારીનો દૂહો સાંભળ્યાનું યાદ છે. ૨૯૯ ચારુહાસિની-સુંદર જેનું હાસ છે એવી.

દિગ્ધ [૬૯

આ લેખકનાં પુસ્તકો

વિશ્વશાંતિ (૧૯૩૧) [ચોથી આવૃત્તિ]

ગંગોત્રી (૧૯૩૪) [બીજી આવૃત્તિ]

નિશીથ (૧૯૩૯)

ગુલ્મે પોલાન્ડ (૧૯૩૯)

સાપના ભારા (૧૯૩૬)

શ્રાવણી મેળો (૧૯૩૭)

ત્રણ અર્ધું બે (૧૯૩૮)

પારકાં જણ્યાં (૧૯૪૦)

અખો-એક અધ્યયન (૧૯૪૧)

કુલાન્ત કવિ (૧૯૩૨) [આલાશંકરનાં કાવ્યો]

ગાંધી કાવ્યસંગ્રહ (૧૯૩૭) [શ્રી સ્નેહરશ્મિ સાથે]

સાહિત્યપદ્ધતિ ૧-૨-૩ (૧૯૪૧) „

